

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Економіко-правовий факультет

Кафедра конституційного права та правосуддя

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«Принцип правової визначеності у практиці ЄСПЛ»

«The principle of legal certainty in the practice of the ECHR»

Виконала: здобувачка заочної форми навчання
спеціальності 081 Право
Освітня програма Право
Шевчук Лілія Михайлівна

Керівник: д.ю.н., проф. Прієшкіна О.В. _____

Рецензент: к.ю.н., доц. Саракуца М.О.

Рекомендовано до захисту:
протокол засідання кафедри
№ ____ від ____ . ____ . 2024 р.

Завідувач кафедри
_____ Тетяна СТЕПАНОВА
(підпис) (прізвище, ім'я)

Захищено на засіданні ЕК № ____ :
протокол № ____ від ____ . ____ . 2024 р.
Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою / шкалою
ECTS / бали)
Голова ЕК
_____ Олена МИКОЛЕНКО
(підпис) (прізвище, ім'я)

Одеса 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....	7
1.1. Еволюція принципу правової визначеності.....	7
1.2. Принцип правової визначеності як складова верховенства права.....	13
Висновки до розділу 1.....	20
РОЗДІЛ 2. ЕЛЕМЕНТИ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	21
2.1. «Якість закону» як елемент правової визначеності у практиці ЄСПЛ...21	21
2.2. Легітимні очікування як елемент правової визначеності у практиці ЄСПЛ.....	32
2.3. Остаточність судових рішень як елемент правової визначеності у практиці ЄСПЛ.....	39
Висновки до розділу 2.....	47
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ У НАЦІОНАЛЬНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ.....	48
3.1.Механізм імплементації принципу правової визначеності через позиції Конституційного Суду України.....	48
3.2. Принцип правової певності в практиці Верховного Суду та судів загальної юрисдикції.....	54
Висновки до розділу 3.....	60
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	66

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄС – Європейський союз

ЄПСЛ – Європейський суд з прав людини

ЄЕС – Європейське економічне співтовариство

КСУ – Конституційний суд України

ВРУ – Верховна Рада України

ПАРЄ – Парламентська Асамблея Ради Європи

ВСТУП

Актуальність дослідження. Активні євроінтеграційні процеси, які переживає наша держава в останні роки, не знімають з порядку денного питання вдосконалення механізмів захисту прав людини, які ґрунтуються на принципі верховенства права. Особливу роль у цьому механізмі відіграє Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), рішення якого є обов'язковими до виконання Україною згідно положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року та Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» 2006 року. Саме під впливом практики ЄСПЛ відбуваються титанічні зміни національної правової системи, формуються єдині для всього європейського співтовариства принципи та поняття у сфері захисту основних прав людини, які у подальшому використовуються судами при здійсненні правосуддя на національному рівні.

Важливим елементом принципу верховенства права є принцип правової визначеності, який здавна розглядався філософами та правниками як частина цивілізованого співіснування суспільства та держави, заснованого на передбачуваності та стабільності правових норм. Дослідження цієї теми є вкрай актуальним у зв'язку із постійними змінами у правовому середовищі та необхідністю адаптації національного правосуддя до європейських стандартів. Правові позиції ЄСПЛ щодо змісту складових елементів правової визначеності допомагають формувати чітке розуміння правових норм, що знижує ризик судових помилок і свавільних рішень. У вимірі сучасних викликів, зокрема, у сфері захисту прав людини, принцип правової визначеності стає основою довіри до правової системи. Актуальність цього принципу також полягає у його здатності впливати на правозастосування в Україні, що забезпечує справедливість у судових процесах. Тому вивчення правової визначеності в контексті практики ЄСПЛ є ключовим для покращення якості судового захисту та дотримання прав людини.

Мета роботи полягає у дослідженні особливостей застосування принципу правової визначеності у рішеннях Європейського суду з прав людини.

Реалізація поставленої мети зумовила вирішення наступних **завдань дослідження:**

- з'ясувати еволюцію принципу правової визначеності;
- охарактеризувати сутність принципу правової визначеності як складової верховенства права;
- розглянути поняття «якість закону» як складової принципу правової визначеності у практиці ЄСПЛ;
- проаналізувати поняття легітимних очікувань у розрізі принципу правової визначеності у практиці ЄСПЛ;
- сформулювати уявлення про остаточність судових рішень як елемент правової визначеності у практиці Європейського суду з прав людини;
- дослідити вплив практики Європейського суду з прав людини щодо застосування принципу правової визначеності у національному судовому процесі.

Об'єктом дослідження є принцип правової визначеності у міжнародній та національній системі судового процесу.

Предметом дослідження – застосування принципу правової визначеності у практиці Європейського суду з прав людини.

Серед **методів дослідження**, які застосовувались при підготовці кваліфікаційної роботи, можна виділити наступні: аналітико-синтетичної обробки інформації (використано при дослідженні сутності принципу правової визначеності як складової верховенства права), узагальнення (за допомогою цього методу розкрито основні елементи принципу правової визначеності у практиці Європейського суду з прав людини), систематизація (даний метод дозволив означити особливості впливу практики Європейського суду з прав людини щодо застосування принципу правової визначеності у національному судовому процесі).

Наукова новизна досліджуваної теми полягає у комплексному аналізі впливу принципу правової визначеності, закріпленого у рішеннях Європейського суду з прав людини, на розвиток національних правових систем, зокрема в Україні. Дослідження також зосереджує увагу на виявленні специфіки застосування цього принципу у судовій практиці та його ролі у забезпеченні прав людини. Крім того, новизна кваліфікаційної роботи полягає у визначенні ключових факторів, які впливають на інтеграцію європейських стандартів у національне правозастосування, що може слугувати основою для подальших досліджень у цій сфері.

Практичне значення отриманих результатів полягає у формуванні рекомендацій для національних судів щодо адаптації їхньої практики до європейських стандартів, що може підвищити ефективність правозастосування та забезпечення прав людини. Визначення ключових рис принципу правової визначеності сприяє розробці нових підходів до правового регулювання, які можуть зменшити ризики судових помилок та свавільних рішень. Крім того, результати кваліфікаційної роботи можуть бути використані для навчальних цілей у закладах вищої освіти, що в результаті підвищить рівень правової свідомості майбутніх фахівців.

Структура кваліфікаційної роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи містить 77 сторінок, кількість використаних джерел налічує 90 позицій.

РОЗДІЛ 1. ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ.

1.1. Еволюція принципу правової визначеності.

У системі права Європейського Союзу існує ціла низка правових принципів, які до того ж виступають джерелами права. Це окремі принципи, що походять з національного права, принципи міжнародного права, а також принципи властиві виключно європейському праву. Як відзначає Колодій А. М. «принцип (від латинського *principium* – початок, основа) як загальнонаукова категорія означає: 1) основне вихідне положення певної теорії, вчення, науки, світогляду тощо; 2) внутрішнє переконання людини, яке визначає її ставлення до реальності, норми поведінки та діяльності. У вітчизняній доктрині можна виділити основну тезу, під якою дають тлумачення дефініції «принципи права»: реальності, норми поведінки та діяльності»[1, с. 102]. У вітчизняній юридичній науці дослідники, що вивчали принципи права, доходять до єдиного висновку: це вихідні, визначальні ідеї, положення, що формують моральну та організаційну основу виникнення, розвитку та функціонування права.

Формулюючи поняття принципів права Європейського Союзу, доцільно погодитися з позицією В. Колесніченка. Він пропонує розуміти під принципами права ЄС «керівні засади, які концентровано виражають важливі сутнісні риси та цінності, притаманні правовій системі ЄС. Ці принципи визначають конкретний зміст і загальну концептуальну спрямованість правового регулювання суспільних відносин у межах інтеграційного об'єднання – Європейського Союзу. Вони відрізняються різноманіттям за походженням (матеріальними джерелами), за джерелами їх закріплення (формальними джерелами), змістом і функціональним значенням» [2].

Омельченко А. В., вдало відзначає, що на перших етапах становлення принцип правової визначеності мав єдину ознаку – це формальне закріплення, проте з часом він еволюціонував у комплексний правовий інститут, в процесі розвитку якого почали формуватися певні вимоги до

просто писаних норм, які мали за мету створення ефективних умов для забезпечення особистої свободи особи. Розвиток принципу правової визначеності здійснювався через призму наявності у суб'єктів суспільства необхідності мати певну впевненість в наслідках своїх діянь, а також можливість прогнозувати певним чином свою поведінку в умовах будь-яких історичних та соціально-економічних змін [3, с. 280].

Варто погодитись з вищевказаною тезою, оскільки в умовах постійних змін, внаслідок нестабільності зовнішніх соціальних чинників, окремий індивід дійсно втрачає розуміння та можливість наявності певного очікування, як наслідок не може передбачати настання того чи іншого результату.

Становлення правової визначеності доцільно розглядати крізь призму історичних етапів формування права загалом.

Так, наприклад, першочергово варто відзначити підхід до розуміння принципу правової визначеності саме в контексті права Стародавньої Греції. Великий внесок в структурування грецької концепції тлумачення правової певності зробив Л. Бруно. Аналізуючи його працю «Свобода та закон» можна виділити декілька ключових аспектів, які стали чинниками становлення принципу правової визначеності в тій формі та з тим змістом, які існують сьогодні.

Перші етапи формування принципу правової визначеності варто пов'язувати зі впровадженням реформ Тисаменом в кін. V ст. до н.е. до Основного Закону Афін. В стародавній Греції хоч і норми, які запроваджувались народними зборами, були формально визначеними, проте, їх стабільність не була гарантована, оскільки нові закони могли замінювати старі в залежності від соціальних та політичних чинників. Внаслідок цього з'явилась необхідність у створенні інструменту, який міг б позбавити греків, афінян зокрема, «фобії» нестабільності нормативно-правового пласту. Таким інструментом стала процедура для введення нових законів. «Nomotetai» (номотети, законодавці) повинен був захищати існуюче законодавство від

нових безпідставних ініціатив у внесенні до нього змін, а також уважно перевіряти на доцільність кожен запропонований законопроект. В Афінах, де існувала пряма форма демократії, кожен громадянин (яких входив до складу народних зборів) мав можливість ініціювати пропозицію внесення змін до закону, а також запропонувати абсолютно новий законопроект на народних зборах, тоді як у Римі це право мали тільки номотети [4].

Л. Бруно в своїй праці також зазначає, що «на чіткість формулювання закону завжди може розповсюджуватись можливість його заміни новим законом. Чим швидше відбувається процес законотворчості, тим менше визначеності щодо тривалості чинного законодавства. Немає жодних перешкод для зміни чітко сформульованого закону іншим, не менш визначеним, законом» [4].

Підсумовуючи даний етап формування принципу правової визначеності, можна дійти висновку, що основна його концепція полягала в наявності писаних законів. Оскільки при наявності чіткої, формально-визначеної норми, майже не можливо було застосувати довільні усні закони тиранів у вигляді певних регуляторів правовідносин, які виникали на даному історичному етапі, що надало учасникам грецької спільноти мати чітке розуміння тих наслідків, які можуть наставати в результаті певних дій.

Наступним кроком в формуванні принципу правової визначеності є впровадження Законів XII таблиць (451-450 до н. е.) посадовими особами тогочасного Стародавнього Риму. Відносини, що виникали між учасниками робочого класу Стародавнього Риму регулювались звичаєвим правом, що викликало обурення останніх у відсутності правової певності та чіткості такого права.

Як зазначає Панкратова В. «права на застосування законів на той час були зосереджені виключно в руках патриціанських магістратів, і ця правова неясність створювала умови для можливих зловживань з їхнього боку» [5, с. 65].

Закони XII таблиць (лат. *Leges duodecim tabularum*) стали засновниками формально визначеного права, і протягом тривалого періоду залишалися основним джерелом публічного та приватного права в Римі. Закони отримали свою назву через те, що були написані на 12 дерев'яни (відповідно до деяких джерел) дошках, які були закріплені на базарному майдані, що забезпечувало доступність тексту для всіх громадян і усувало можливість посилення на незнання закону. [4].

В рамках чіткості порушень і наявності за них конкретної системи покарань суб'єкти суспільства обмежувались у зловживанні своїми правами, дотримуючись аспекту захисту власних свобод, не порушуючи свобод іншої особи.

Ще одним важливим закріпленням первинних витоків принципу правової визначеності в контексті формулювання порушень та відповідних покарань за них, стали також Закони царя Хаммурапі. Оскільки безпосередньо походять з шумерської правової традиції і є одним з найзначніших джерел для вивчення права та соціально-економічного устрою Межиріччя того періоду. В цих законах особлива увагу акцентувалась на регулюванні найпоширеніших суспільних відносин: господарських, економічних і сімейних. Дані норми обмежували і регулювали відносини приватного права, а також встановлювали державний контроль над економічним життям. Закони Хаммурапі містили чіткий опис різних видів відповідальності за визначені правопорушення. На відміну від більшості стародавніх пам'яток Сходу, закони Хаммурапі відрізняються практично повною відсутністю священно-релігійних ідей у правових нормах, що робить їх першим в історії людства і максимально наближеними до сьогоденних законодавчих актів [7, с. 609].

Прояви принципу правової визначеності виявляються також у судовій практиці Давнього Риму. Саме в римському судочинстві з'явився термін «*res iudicata*», який набув подальшого розвитку і став складовою частиною принципу правової визначеності. У римському праві «*res iudicata*» стосувався

прийняття судового рішення, яке набувало законної сили. Набрання рішенням законної сили означало, що воно ставало непорушним авторитетом для сторін процесу і визнавалося (формально) істиною – «*res judicata pro veritate accipitur (habetur)*», що перекладається як «судове рішення повинно вважатися істиною» [8, с. 239].

Римляни розробили та застосовували принцип правової визначеності, який можна описати наступним чином: закон не міг бути змінений раптово чи непередбачено. Крім того, як правило, закон не міг бути представленим на розгляд законодавчих зборів або окремих осіб, як-от сенатори чи інші вищі посадовці, і не залежав від їхніх свавільних бажань та повноважень. У стародавньому Римі існував достатньо визначений закон, який дозволяв громадянам вільно і впевнено планувати своє майбутнє, навіть якщо цей закон не був оформлений у вигляді писаного кодексу або чітко сформульованих правил. Римський юрист фактично виконував роль дослідника, розглядаючи рішення у справах, що були йому представлені громадянами [9, с. 30].

Положення «*res judicata*» фактично стали передумовами утворення принципу правової визначеності.

Наступним етапом розвитку принципу правової визначеності відноситься до періоду розвинутого Середньовіччя у Західній Європі, коли з'явилися перші протоконституційні акти. На цьому етапі абстрактний принцип справедливості почав отримувати конкретні юридичні форми, що набули правового забезпечення. Одним з перших документів, який ознаменував цей процес, є англійська Велика хартія вольностей (лат. *Magna Carta*) 1215 року.

Велика хартія містила численні елементи сучасного принципу верховенства права: гарантування особистих прав індивіда, право на справедливий розгляд справ і загальний доступ до судочинства для вільних людей, а також обмеження державної влади в законодавчій сфері. Одним з важливих положень хартії є стаття 39, яка закріплює право на справедливий

розгляд і обмеження влади короля: «Жодна вільна людина не буде оштрафована, ув'язнена, позбавлена володіння або якимось іншим чином обездолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї, тільки за законним рішенням рівних їй (її пірів) і за законом країни» [10, с. 5].

Процес постійного і тривалого підтвердження Великої Хартії 1215 року сприяв закріпленню її статусу як «вищого права» Англії. Подальший розвиток ідеї правової визначеності знайшов відображення в працях видатних мислителів та юристів епох Гуманізму та Просвітництва: Ф. Бекона, Дж. Бентама, Г. Гегеля, Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є та інших. Їхні філософські міркування і наукові розвідки сприяли формуванню багатьох концептуальних елементів, що визначають сучасне розуміння принципу правової визначеності.

Шарль Луї Монтеск'є, видатний політичний мислитель і представник Просвітництва, систематизував існуючі на той час знання про державу і право, об'єднав їх у єдину систему і побудував ієрархію їх взаємозв'язків. Монтеск'є вважав, що «політична свобода» підданого є «спокоєм душі», який виникає від усвідомлення, що кожна людина знаходиться в безпеці. Для досягнення цієї «свободи» потрібно, щоб правління було організоване так, щоб одна людина не боялася іншої. Монтеск'є вважав, що у всесвіті існує «порядок», який є очевидним завдяки «первозданному розуму». Він стверджував, що «джерелом порядку» є «принцип справедливості», який є «загальнішим за всі закони», оскільки впливає з «порядку речей» [11].

На сьогодні установчі договори Європейського Союзу не містять закріплення принципу правової визначеності, проте Суд ЄС визнав його одним із загальних принципів європейського права ще у 1970-х роках. У справі *Salumi* Суд ЄС підкреслив, що дія права Співтовариства повинна бути чіткою і передбачуваною для осіб, на яких воно поширюється. Суд послався на попередні рішення у справах *Racke v Hauptzollamt Mainz* (1979) та *Hauptzollamt Landau* (1979), де неодноразово підкреслювалася важливість принципів правової визначеності та законних очікувань [13, с. 55].

Принцип правової визначеності репрезентований у джерелах права Європейського Союзу (ЄС) і активно застосовується у практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Цей принцип є спільним для правових систем держав-членів ЄС і набирає популярності у праві України в процесі активної євроінтеграції.

Отже, принцип правової визначеності пройшов значну еволюцію, що почалось із ранніх форм римського права, де законодавчі акти не могли бути змінені у довільному порядку. У середньовічній Європі цей принцип набув конкретних юридичних форм через протоконституційні документи, як-от Велика хартія вольностей 1215 року, що закріпила ідеї про обмеження влади та захист прав індивідів. В епоху Просвітництва мислителі, як-от Ш. Монтеск'є, розвинули концепцію правової визначеності, зосереджуючи увагу на необхідності стабільного правового порядку для забезпечення свободи і безпеки громадян.

Сьогодні принцип правової визначеності є основою верховенства права та забезпечує чіткість і передбачуваність правотворчості та правозастосування, що є вкрай важливим у середовищі сучасних викликів і змін.

1.2. Принцип правової визначеності як складова верховенства права.

Як відзначає Конституційний суд України у своїх позиціях «принцип правової визначеності є ключовим елементом принципу верховенства права та забезпечує чіткість і передбачуваність у правовій системі, що простежується в практиці і Європейського Суду з прав людини. Конституційний Суд України також визнає принцип правової визначеності як необхідний складник верховенства права, наголошуючи на його ролі у забезпеченні стабільності і прозорості правових норм та рішень» [14].

Принцип правової визначеності, або принцип легітимних очікувань (захист довіри), є одним з основних підпринципів верховенства права. Цей принцип запобігає необґрунтованій зміні правових актів або ситуацій, навіть

якщо під час їх конституції існувала невідповідність правовому тексту. Таким чином, важливість правової визначеності полягає в захисті очікувань громадян, які повинні розраховувати на стабільність правових норм на основі минулого досвіду і прецедентів.

Щербанюк О. В. слушно зазначає, що «принцип правової визначеності передбачає існування злагодженого механізму, який забезпечує верховенство права та слугує стандартом для законодавства і судочинства. В широкому розумінні цей принцип являє собою сукупність вимог до організації та функціонування правової системи, спрямовану на забезпечення стабільного правового становища індивіда через вдосконалення процесів правотворчості та правозастосування» [15, с. 365].

Часто принцип правової визначеності розглядають у більш вузькому контексті, фокусуючись на чіткості, зрозумілості норм, що стосується тільки процесу їх формулювання і залежить від якості юридичного нормотворення. Так, Приймак А. М. пропонує розглядати цей принцип у ширшому контексті, «як сукупність вимог до як процесу правотворчості, так і до правозастосування, що має на меті захист індивіда від можливих проявів державного свавілля» [16, с. 55]. Директиви принципу правової визначеності полягають в певному розумінні особою свого правового становища, а також в адаптації поведінки такої особи до гнучких правових умов. Дотичним до принципу правової визначеності в такому контексті слугуватиме принцип правової безпеки, який, є важливою складовою верховенства права і передбачає захист довіри особи до стабільності свого правового становища.

Практика Європейського Суду з прав людини свідчить, що термін «правова визначеність» (англ. *legal certainty*) часто об'єднує вимоги обох цих принципів, поєднуючи риси правової визначеності і правової безпеки.

Більш структуровано, принцип правової визначеності як складової принципу верховенства права розглядається Венеційською комісією (Європейською комісією «За демократію через право») в Доповіді про

правовладдя, ухваленою на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 року).

В доповіді використовується дефініція «юридична визначеність» на заміну «правова визначеність». Так, Рада Європи неодноразово зазначає, що принцип юридичної визначеності є надзвичайно важливим елементом для формування довіри до судової системи і правотворчості, в цілому.

Інформація та текст, в цілому, вкладені законодавчим, виконавчим або судовим органом в нормативні акти мають бути простими та доступними для розуміння суб'єктами суспільної спільноти. Держава повинна дотримуватись певної послідовності та передбачуваності в запровадженні таких актів у їх реалізацію відповідно до функціонування. Так, наприклад, Роберт Маккоркодейл в «Верховенстві права в міжнародному та порівняльному контексті» зазначає, що необхідність визначеності не тотожна тому, що органу або представнику влади, який приймає та ухвалює конкретне рішення не варто надавати дискреційні повноваження (коли без такої необхідності неможливо обійтись), але на такі випадки мають створюватись механізми, які ліквідуватимуть зловживання такими повноваженнями. Тобто, будь-який нормативно-правовий акт, який закріплює певний обсяг та присвоєння дискреційних повноважень конкретному органу, повинен містити також чіткі межі такої дискреції [17, с. 29-31].

Щодо важливості та невід'ємності принципу правової визначеності від верховенства права висловлювався Ф. Гаєк. Яскраве підтвердження цьому слугує його праця «The Road to Serfdom», в ній автор вказує, що «основна вимога від уряду про здійснення своєї діяльності в заздалегідь встановлених межах та правилах і є відображенням основної концепції верховенства права, що прямо пропорційне основним ідеям сутності принципу правової визначеності» [18, с. 20].

Щоб розуміти похідні, які формують зв'язок правової визначеності та верховенства права, необхідно звернутись до підходів розуміння сутності правової певності, визначеності з різних боків.

А. Татам пояснює принцип правової визначеності через кілька ключових концепцій: «закон не має зворотної сили і не може застосовуватися до осіб, які не знали і не могли знати про його існування; особи мають право використовувати зрозумілу для них мову в судовому процесі; набуті особою законні права є непорушними і не можуть бути відчужені; правило позовної давності передбачає, що після закінчення встановленого законодавством терміну немає підстав для оскарження дійсності документа або вимагання покарання» [19, с. 147].

В. Кернз розглядає принцип правової визначеності як зобов'язання державних органів забезпечити розуміння права для осіб на рівні певної примітивності. Адже особи, до яких таке право застосовується, повинні мати можливість скористатися правом за потреби, а також розуміти способи його застосування і тлумачення. Інший фактор цього принципу включає правила, відповідно до яких закон не має зворотної сили і не регулює перехідне право. Перший з цих принципів є загальним для всіх держав-членів. В. Кернз також аналізуючи рішення СЕС у справі *Raske* визначав, що «головною метою принципу правової визначеності є гарантування того, що жодна норма, прийнята державними органами, не може бути застосована до осіб, які не були про неї поінформовані. Водночас у тому ж рішенні вказано, що застосування зворотної сили може бути дозволене у виняткових випадках, якщо це необхідно для досягнення цілей, які передбачені нормою, і якщо це не порушує законних очікувань тих, на кого вона впливає. Принцип законних очікувань є наслідком принципу правової визначеності і має на меті захист очікувань осіб, які вважають, що досягнуть певного результату, дотримуючись норм правової системи. Проте цей принцип має певні обмеження: по-перше, він застосовується лише до розсудливих і обачних осіб; по-друге, законні очікування мають бути обґрунтованими» [20, с. 107].

Т. Кравцова правильно зазначає, що правова визначеність є комплексним поняттям. Елементи, які розкривають суть принципу правової визначеності, повинні забезпечити стабільність і безпеку правового режиму в

державі та суспільстві, захищаючи правовий статус, правові відносини і результати правозастосування. До складових цього принципу Т. Кравцова відносить такі елементи:

- непорушність гарантованих прав і свобод людини;
- якість законодавства, високий рівень законодавчої техніки, однозначність і точність формулювань правових норм;
- передбачуваність змін у законодавстві;
- єдність і стабільність судової практики;
- стабільність судових рішень, що набули законної сили [21].

На думку Чуб. О «принцип правової визначеності передбачає стабільність правового регулювання, що дозволяє учасникам правовідносин у розумних межах передбачати наслідки своєї поведінки і бути впевненими в незмінності свого офіційно визнаного статусу, прав і обов'язків. Особливістю цієї концепції є стабільність (як правового регулювання, так і правового статусу людини). З одного боку, це абсолютно справедливо, адже відсутність стабільності (часті зміни в Конституції та законах) призводить до порушення принципу правової визначеності, оскільки особа не встигає за змінами і не може адекватно передбачити наслідки своєї поведінки. З іншого боку, стабільність не повинна означати абсолютну незмінюваність законодавства, оскільки постійний розвиток і зміна суспільних відносин потребують відповідного правового регулювання» [22, с. 62].

Сучасне розуміння принципу правової визначеності чітко відображене в рішеннях Європейського суду з прав людини. Наприклад, у справі «Бессарабська Митрополія та інші проти Молдови» Суд зазначив, що «поняття «встановлене законом» та «відповідно до закону» в статтях 8–11 Конвенції вимагають не тільки наявності законної основи для оскаржуваних заходів, але й відповідної якості такого права. Закон повинен бути належним чином доступним і передбачуваним за своєю дією, а його формулювання має бути достатньо чітким, щоб особи могли, за потреби, з належною правовою допомогою регулювати свою поведінку» [23]. Таким чином, навіть якщо

обмеження певного права відповідає національному законодавству, воно може бути визнано неправомірним, якщо підстави для обмеження викладені таким чином, що не дозволяють особі передбачити свою поведінку і її наслідки.

Повертаючись до гілки співвідношення верховенства права з його субпринципом правовою визначеністю, варто погодитись з С. Головатим, який визначав, що «верховенство права формулює вихідну позицію визначеності, цим самим, створюючи необхідні умови функціонування основних принципів базової концепції права, де суб'єкти спільноти будуть забезпечені певними правовими рамками і таким чином матимуть можливість прогнозувати наслідки своїх дій в юридичному полі. Верховенство права як визначеність виступає очевидною морально-політичною концепцією, що знаходить своє відображення в юридичному позитивізмі» [24].

Румунський учений Е. Чінгару пропонує цікавий підхід до розуміння правової визначеності через поняття правової безпеки. За його словами, «принцип правової визначеності» також відомий як принцип правової безпеки. Принцип правової визначеності включає запобігання невизначеності, підкреслюючи, що набуття чинності правовою нормою є передбачуваним. Крім того, правові ситуації, які виникають внаслідок впровадження правової норми, повинні бути легко визначеними. Сторони правовідносин мають бути впевнені у тому, які саме правові норми будуть застосовані, і що спосіб їх застосування є уніфікованим [25, с. 46].

Голландський науковець Ганс Грібнау вказує, що принцип правової визначеності розглядається ним як захист від неправомірного державного втручання, особливо від перевищення дискреційних повноважень державних органів. Це питання є актуальним і для України. Г. Грібнау стверджує, що правова визначеність забезпечує стабільність і незворотність дії закону, ясність його положень, а також обов'язкове оприлюднення нормативно-правових актів. Хоча Конституція Нідерландів не містить прямого

закріплення принципу правової визначеності, вона все ж включає гарантії, що захищають від подібних порушень [26, с. 57]. Ця думка заслуговує на увагу в процесі розгляду питання про нормативне закріплення принципу правової визначеності. Таким чином, сучасна практика показує, що цей принцип реалізується через конституційне положення статті 8 Конституції України, яка закріплює принцип верховенства права.

Можна зробити висновок, що принцип правової визначеності є фундаментальним елементом верховенства права, а також, загалом, правової системи та забезпечує стабільність і передбачуваність правових норм. Сутність цього принципу полягає в тому, що правові норми мають бути чіткими, зрозумілими та стабільними, щоб забезпечити справедливий захист прав та законних очікувань громадян. Важливість цього принципу прослідковується у системі загальних принципів права, наприклад, принципів законності і справедливості. Законність вимагає дотримання правил та норм, а справедливість потребує справедливого застосування цих норм. Принцип правової визначеності підтримує ці принципи, запобігаючи свавільному трактуванню та забезпечуючи передбачуваність правових рішень. Таким чином, правова визначеність є ключовою рисою забезпечення довіри до правової системи та ефективності правозастосування.

Висновки до розділу 1

Принцип правової визначеності значно еволюціонував та взяв початок з ранніх форм римського права, коли законодавчі акти не могли бути змінені довільно. У середньовічній Європі цей принцип набув конкретних юридичних форм через протоконституційні документи, як-от Велика хартія вольностей 1215 року, яка закріпила ідеї обмеження влади та захисту прав індивідів. В епоху Просвітництва мислителі, зокрема, Шарль Монтеск'є, розвинули концепцію правової визначеності, звертаючи увагу на необхідність стабільного правового порядку для забезпечення свободи і

безпеки громадян. Сьогодні принцип правової визначеності є основою верховенства права і забезпечує чіткість і передбачуваність у правових системах, що є надзвичайно важливим у сучасних умовах швидких змін.

Принцип правової визначеності є основоположним елементом правової системи, що забезпечує стабільність і передбачуваність правових норм. Суть цього принципу полягає в тому, що правові норми повинні бути чіткими, зрозумілими та стабільними, щоб забезпечити справедливий захист прав і законних очікувань громадян. Значення цього принципу досить чітко можна відслідкувати у системі загальних принципів права, наприклад, законності і справедливості. Законність у системі права вимагає дотримання правил і норм, а справедливість передбачає їх справедливе застосування. Принцип правової визначеності підтримує ці вимоги, тим самим запобігаючи свавільному трактуванню та забезпечуючи передбачуваність правових рішень. Отже, правова визначеність є ключовим елементом для формування довіри до правової системи та забезпечення ефективності правозастосування в цілому.

РОЗДІЛ 2. ЕЛЕМЕНТИ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.

2.1. «Якість закону» як елемент правової визначеності у практиці ЄСПЛ.

Принцип правової визначеності, як це вже описувалось в попередньому розділі має певний перелік елементів, які виступають фактично вимогами до коректного його застосування в судовій практиці та в процесі правотворчості. Одним з таких елементів виступає «якість закону». У сучасному світі проблема якості закону є однією з найважливіших, але водночас однією з найбільш складних для вирішення. Створення якісних законів вимагає ретельного осмислення багатьох аспектів правотворчості, особливо у контексті техніко-юридичних вимог. Однак у правовій науці залишається відкритим питання щодо здатності законодавця ефективно впливати на впровадження законодавчих норм у суспільне життя.

Як зазначає Мельник А. А. «ця проблема набуває особливої актуальності в умовах оновлення нормативного регулювання та розробки науково обґрунтованих рекомендацій для вдосконалення механізмів забезпечення законів. Якість закону є запорукою стабільності та прогресу суспільства, вона відображає рівень правових знань, морально-правових цінностей та дотримання міжнародно визнаних норм і принципів. У сучасних умовах якість закону дедалі частіше асоціюється із забезпеченням техніко-юридичних аспектів його формування. Такий підхід є активною діяльністю держави і виступає основним засобом управління суспільством, тісно пов'язаним із типом держави, її механізмами та функціями» [27, с. 40].

Основне завдання Закону полягає в здійсненні регулювання суспільних відносин, що виникають між суб'єктами суспільства і якщо він не здатен забезпечити регулювання цих відносин, це свідчить про наявність помилок і недоліків у його змісті [28, с. 199].

Сам термін «якість» можна охарактеризувати як сукупність загальних характеристик, які формують позитивну якість, цінність і здатність виконувати визначені завдання. Якість безпосередньо пов'язана з кількістю, що представляє собою сукупність властивостей, які визначають величину предмета, його розмір. Зв'язок між кількістю і якістю фіксується мірою, яка вказує на межу, за якою зміна кількості призводить до зміни якості, або на межу, за якою зміна якості впливає на зміну кількості.

Якість закону – це характеристика, що виявляється у сукупності загальних ознак, які визначають його як ефективний регулятор суспільних відносин. Відповідно, властивості (ознаки), які формують якість закону, слід розділити на: властивості, що характеризують закон як форму та джерело права; властивості, що визначають правову норму як зміст закону.

Якість закону також можна формулювати також як сукупність властивостей нормативно-правового акту, які забезпечують його відповідність принципам правової визначеності, справедливості, ефективності та доцільності. Якість закону можна характеризувати в контексті таких складових як: системність (тобто узгодженість з чинною правовою системою та іншими нормативно-правовими актами), соціальна обґрунтованість (як відповідність закону реальним суспільним потребам та запитам), ефективність (тобто здатність досягати поставлених цілей правового регулювання з мінімальними втратами залучених ресурсів), стабільність (тривалість дії норми, без необхідності частих змін).

Важливо чітко усвідомлювати різницю між змістом і формою права в аспекті якості закону, оскільки зміст відображає, що регулює право і які ідеї воно несе, а форма показує основні механізми матеріалізації цих ідей і закріплення. Тобто, щоб досягти незалежності та об'єктивності закону, необхідно обмежити юридичний аналіз формальним рівнем [19, с. 157].

Як відзначає Артикуца Н. «якість закону безпосередньо впливає на його дієвість та ефективність у правозастосуванні. Досконалий закон є основою для забезпечення правопорядку та побудови правової держави.

Низька якість закону може призвести до серйозних негативних наслідків, які впливають як на все суспільство, так і на окремі групи. Помилки, допущені законотворцем, можуть знизити правосвідомість громадян, спотворити їх розуміння справедливості та рівності перед законом, а також підірвати довіру до демократичних та гуманістичних принципів, що може спричинити зневіру в законодавчій владі та державі загалом, що встановлює несправедливі закони» [29, с. 29]. Аналізуючи тезу попереднього автора, можна зробити висновок. Що низька якість закону може призвести також до руйнівних наслідків суспільства, оскільки знизить правосвідомість суб'єктів суспільства, стане каталізатором появи недовіри до держави та діяльності державних органів загалом, а також вплине на найбільш уразливі групи населення, створюючи бар'єри для їх захисту.

Стаценко А. виділяє певні ознаки диференціювання якості закону та ефективності законодавства. Автор вказує, що «якість закону передбачає чітку систему норм, яка дозволяє ефективно регулювати відносини у соціальних системах. Однак сам закон – це лише потенційний інструмент регулювання, що набуває реальної сили на етапі правозастосування та реалізації права. Закон містить формулювання (диспозиції, гіпотези, санкції), які вказують, що слід робити, чого уникати та що є правильним чи неправильним» [30, с. 25].

Проте, вважаємо, що доцільніше погодитись з думкою Мельника А., тобто «якщо закон ухвалено, він повинен ефективно функціонувати, тобто втілюватися в правовій поведінці громадян та діяльності посадових осіб, де застосовується право. Синонімом слова «якість» є придатність до чогось. Якщо закон відповідає принципам права, але не придатний для реалізації, його не можна вважати якісним. Існує ідеальна модель, в якій закон відповідає принципам і природі права, проте це є лише «належним». Натомість «належне» – це те, що має бути здійснене, реалізоване, щоб стати дійсним. Тільки тоді «книжкова якість» перетворюється на реальну»

[31, с. 397]. В такому випадку елемент якості закону повністю втілюється в значенні його ефективності.

Драч Д. та Михайліна Т. виділяють два основні підходи до визначення критеріїв якості закону. Перший підхід базується на «соціологічно-позитивістському розумінні права і наближається до широкого підходу, що був характерний для радянської правової теорії. В межах цього підходу якісний закон визначається як такий, що ефективно регулює суспільні відносини, відповідає потребам і рівню розвитку суспільства. Якість і ефективність закону часто розглядаються як рівнозначні поняття, хоча деякі дослідники вважають, що якість закону є складовою ефективного законодавства, поряд із механізмами його реалізації та «правосвідомістю соціальної згоди». Цей підхід також враховує соціальні, політичні та юридичні вимоги до закону, визначаючи його як загальну норму, продукт діяльності парламенту та нормативно-правовий акт. У такому підході поєднуються матеріальні та формальні властивості закону, причому останні мають пріоритет. Закон вважається ширшим за змістом, ніж право, оскільки він не лише містить правові норми, а й відображає суспільні інтереси, принципи та ідеологію.

Другий підхід розглядає закон як частину законодавства, тобто як один з видів нормативно-правових актів. У цьому підході основна увага приділяється системності та узгодженості як окремого закону, так і законодавства загалом. Юридико-технічні вимоги, як-от логічність, точність та мовна коректність, є ключовими критеріями якості закону. Цей підхід базується на нормативно-позитивістському розумінні права, яке розглядається як система норм, що виражають волю законодавця та забезпечуються державою» [32, с. 25].

Основними критеріями, які визначають якість закону, на думку А. Мельник, є: «властивості (показники) закону, що характерні для національної правової системи суспільства. На основі цих властивостей мають розроблятися стандарти якості закону, що регулюють окремі типи та види

суспільних відносин: майнові, адміністративні, сімейні, земельні тощо; міжнародні стандарти, загально визнані норми та принципи міжнародного права, а також положення міжнародних договорів. Ці елементи також слугують критеріями якості закону; практика реалізації закону, що включає цінність (користь) закону, його максимальну ефективність для окремих людей, колективів і організацій, а також для держави і суспільства в цілому» [31, с. 398].

Якість закону відіграє ключову роль у забезпеченні його стабільності, виконання та регулювання поведінки суб'єктів права. Висока якість закону позитивно впливає на тривалість і сталість його регулятивного впливу на суспільні відносини, ефективність, а також на формування правової культури й свідомості громадян, їх правомірну поведінку та конструктивну взаємодію з органами влади, сприяючи активності населення. Дотримання правил юридичної техніки є важливою передумовою якості закону. Стабільність закону, як складова його високої якості, полягає в його здатності ефективно регулювати суспільні відносини протягом тривалого часу без суттєвих змін, хоча законодавчі положення можуть оновлюватися відповідно до потреб суспільства і тенденцій його розвитку. Висока якість закону з моменту набрання ним чинності є запорукою його стабільності, що дозволяє ефективно виконувати його регулятивно-охоронні функції протягом тривалого часу [33, с. 58].

Техніко-юридична якість закону – це сукупність властивостей, які відображають ступінь дотримання правил правотворчої, зокрема законотворчої, техніки, як з точки зору змісту, так і зовнішнього оформлення закону. Цей фактор є надзвичайно важливим і складним, оскільки забезпечує узгодженість законодавчих норм з вимогами юридичної техніки. Техніко-юридичний аспект як елемент правової легітимності закону безпосередньо впливає на його якість, а недотримання цього аспекту знижує якість закону.

Основні проблеми, що виникають через недотримання техніко-юридичних вимог, включають: плюралізм наукових підходів до визначення

техніко-юридичних вимог у процесі складання законів; відсутність чіткої нормативної регламентації щодо нормотворчої техніки; нестача уніфікованих знань щодо правил нормопроекування та відсутність механізмів їх юридичного регулювання.

Мельник А. серед основних передумов, що впливають на техніко-юридичний аспект якості закону виділяє «його нормативний зміст, який повинен базуватися на принципі верховенства права; використання досвіду попередніх законів під час розробки і складання нових законопроектів, що регулюють подібні суспільно-правові відносини» [27, с. 41].

Норма права, в свою чергу, може застосовуватися в її точному значенні лише до того моменту, поки це не призведе до результатів, які порушують почуття справедливості. У певних випадках навіть справедлива норма може призвести до найбільш несправедливих наслідків. Яскравим прикладом є зловживання владою з боку судових працівників, які, ігноруючи антикорупційне законодавство, приймають упереджені рішення, керуючись власними інтересами, а не вимогами закону [34, с. 8].

Принцип юридичної визначеності часто використовується Європейським судом з прав людини при ухваленні та обґрунтуванні рішень, оскільки він має міжгалузевий характер. Суд посилається на цей принцип при розгляді порушень різних статей Конвенції, приділяючи особливу увагу точності таких визначень, як «згідно з законом», де чітко простежується акцентування важливості «якості закону».

Наприклад, у справі «Круслен проти Франції» ЄСПЛ зазначив, що вираз «згідно з законом» у контексті п. 2 ст. 8 Конвенції вимагає наявності правових підстав для відповідного заходу в національному праві. Крім того, цей закон має бути доступним для особи, щоб вона могла передбачити наслідки його застосування, і відповідати принципу верховенства права. ЄСПЛ підкреслює, що «Конвенція не обмежується посиланням на внутрішнє право, а також вимагає, щоб закон відповідав принципу верховенства права. Це означає, що національне законодавство повинно передбачати запобіжні

заходи проти свавільного втручання влади в права громадян. Закони повинні бути чітко сформульовані та зрозумілі, щоб громадяни могли отримати інформацію про обставини та умови, за яких влада може таємно і потенційно небезпечно втручатися у їхні права на приватне життя та кореспонденцію» [35].

Європейський суд з прав людини у своїх прецедентних рішеннях прагне визначити межу між змістом і якістю закону. Наприклад, у справі «Олександр Волков проти України» Суд констатував порушення принципу правової визначеності через відсутність у законодавстві України положень про строки давності для притягнення судді до відповідальності за порушення присяги. На думку Суду «це порушення було значною мірою пов'язане з недотриманням вимог якості закону під час оцінки виправданості втручання у права, захищені статтею 8 Конвенції. Суд підкреслив, що в контексті дисциплінарного права під час оцінки чіткості законодавчих норм необхідний розумний підхід, оскільки загальні формулювання *actus reus* таких правопорушень є об'єктивною необхідністю. Інакше законодавчий акт буде недостатньо всеосяжним і потребуватиме постійних переглядів та змін для відповідності новим обставинам» [36].

Питання критеріїв якості закону неодноразово піднімалося в діяльності Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), вітчизняній судовій практиці та в доктринальних дослідженнях. Незважаючи на значні досягнення в цій сфері, наразі не існує усталеного переліку вимог чи умов, дотримання яких забезпечує якість окремого закону та законодавства загалом. Формування такого переліку критеріїв якісного закону вимагає, передусім, звернення до практики ЄСПЛ, який приділяє цій проблемі значну увагу. ЄСПЛ підкреслює, що поняття «закон» пов'язане з такими умовами якості, як доступність та передбачуваність [37].

Доступність закону, якщо розглядати його через призму якості закону та у вузькому його значенні, виникає з його оприлюднення, що дозволяє кожній зацікавленій особі ознайомитися зі змістом відповідних норм. У

широкому розумінні, яке застосовується в практиці ЄСПЛ, доступність охоплює й інші форми поширення інформації. Наприклад, у справі *Korbel v. Hungary* зазначено, «що Женевські конвенції були проголошені в Угорщині Законом-декретом № 32 від 1954 року. Проте сам Закон-декрет не містив тексту Женевських конвенцій; його третій розділ вимагав від Міністра закордонних справ забезпечити публікацію офіційного перекладу конвенцій до моменту їх набрання чинності. У 1955 році Міністерство закордонних справ організувало офіційну публікацію брошури, що містила текст конвенцій. Крім того, 5 вересня 1956 року в «Військовому віснику» було опубліковано наказ начальника Генерального штабу, який супроводжувався стислим викладом положень конвенцій. За цих обставин Суд вважає, що Женевські конвенції були достатньо доступними для заявника» [38].

Під передбачуваністю закону ЄСПЛ розуміє достатню чіткість формулювань, які надають зацікавленій особі можливість регулювати свою поведінку, здатність передбачати юридичні наслідки, до яких може призвести певна дія. Необхідність звертатися за фаховою консультацією для оцінки ймовірних наслідків певної дії не заважає тому, щоб закон продовжував відповідати вимозі передбачуваності. Водночас Суд підкреслює, що передбачуваність наслідків поведінки особи не є абсолютною, а тлумачення і застосування правових норм залежать від практики. Як зазначила суддя ЄСПЛ Г. Ю. Юдківська, «передбачуваність закону є ідеалом, але розглядається прагматично. Визнається, що на практиці неможливо досягти повної визначеності сфери дії закону. Неможливо заздалегідь передбачити і надати вичерпний перелік заборонених дій» [39, с. 19].

Цувіна Т. зазначає, що «доступність закону означає, що громадяни повинні мати можливість орієнтуватися в застосовних до конкретного випадку правових нормах відповідно до обставин. Передбачуваність закону, згідно з тлумаченням ЄСПЛ, означає, що норма не може вважатися

«законом», якщо вона не сформульована з достатнім ступенем точності, який дозволяє особі співвідносити свою поведінку з нею» [40, с. 375].

Олійник О., аналізуючи практику Європейського суду з прав людини, виділяє кілька важливих аспектів, які формують, так звану, якість закону: «1) закон повинен бути доступним для громадян; 2) формулювання закону повинно бути чітким, щоб громадянин міг регулювати свою поведінку і зрозуміти зміст закону; 3) людина повинна мати можливість отримати тлумачення закону у випадках його застосування в конкретних обставинах, наприклад, через консультації з представниками державних органів; 4) важливо, щоб людина могла передбачити юридичні наслідки своїх дій» [41, с. 255].

Аналізуючи останній пункт, варто зазначити, що наслідки не повинні бути носити характер абсолютної точності, адже досягнення повної передбачуваності наслідків є неможливим у світлі гнучких змін суспільно правових відносин. Прагнення до точності закону є безперечною цінністю, однак надмірна жорсткість у нормативному регулюванні може спричинити обмеження адаптивності права до динамічних суспільних змін. У зв'язку з цим часто виникає питання формулювання нормативних положень у спосіб, що допускає певний рівень абстракції. Це, своєю чергою, тягне за собою як наслідок створення простору для розуміння правових норм, залишаючи їх конкретизацію, наприклад, суду. (прикладом цього є кейс ЄСПЛ «Санді Таймс» проти Сполученого Королівства 1979 року).

Слід наголосити також на ключовій ролі судового тлумачення. Оскільки, незважаючи на формальну визначеність законодавчих, завжди існує необхідність в їх інтерпретації судами з урахуванням конкретних обставин справи. Судове тлумачення покликане запобігати довільному застосуванню правових норм, сприяючи забезпеченню правової визначеності та стабільності суспільних відносин. У контексті демократичного устрою принцип законності стає гарантією дотримання верховенства права,

узгодженості законодавства з основоположними правами людини та їх ефективної реалізації. [41, с. 256].

Особлива увага приділяється обов'язку держав-учасниць Конвенції забезпечити передбачуваність у застосуванні положень національного законодавства, коли йдеться про визначення підстав, меж повноважень та способів функціонування органів влади. Зокрема, адаптуючи загальне правило про передбачуваність до специфіки правовідносин з участю суб'єктів владних повноважень, ЄСПЛ зазначив, що національне право повинно бути достатньо зрозумілим, щоб надавати приватним особам чітке уявлення про обставини та умови, за яких представники влади мають право вдаватися до дій, що впливають на права цих осіб, що підкреслюється у справі Фернандес Мартінес проти Іспанії (заява № 56030/07, п. 117) [42].

Передусім, законодавство повинно передбачати заходи правового захисту від свавільного втручання з боку органів влади, оскільки надання їм необмежених повноважень суперечить принципу верховенства права – одному з основоположних принципів демократичного суспільства, закріпленому в Конвенції. Виходячи з цього, законодавство повинно чітко визначати обсяг свободи дій органів влади та способи їх реалізації (справа Маестрі проти Італії, заява № 39748/98, п. 30) [43].

З урахуванням здатності регуляторних та інституційних механізмів держав забезпечувати узгодженість судової практики, а також неминучості змін у поглядах юридичної спільноти на правові питання, ЄСПЛ підкреслив, що прагнення до правової визначеності та підтримки довіри суспільства до правосуддя не означає права на абсолютну послідовність прецедентного права. Розвиток прецедентного права не суперечить вимогам належного правосуддя, оскільки відмова від динамічного та еволюційного підходу може завадити реформам і прогресу (справа Атанасовський проти колишньої Югославської Республіки Македонія, заява № 36815/03, п. 38). Визнано, що можливість виникнення суперечливих судових рішень є невід'ємною рисою будь-якої судової системи, яка складається з мережі судів першої та

апеляційної інстанцій, і цей факт, сам по собі, не суперечить Конвенції (справа Санто Пінто проти Португалії, заява № 39005/04, п. 41) [44, с. 9].

Можна стверджувати, що Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у своїй практиці сформулював певні критерії якості закону. До них належать: точність формулювання нормативно-правових актів; наявність чітких правил і гарантій у законодавстві конкретної держави; ефективність цих гарантій у практиці; відсутність неоднозначного тлумачення закону; а також дотримання конфіденційності у відносинах між підозрюваним і його адвокатом, особливо, наприклад, в кримінальних справах.

Формулювання закону повинні бути зрозумілими для людини, настільки, щоб інформація, викладена в законі, чітко вказувала на обставини та умови, за яких можливе втручання органів влади. Особа повинна усвідомлювати зміст закону і, відповідно до цього, коригувати свою поведінку. Якщо мова йде про право на свободу, а також про питання затримання або арешту особи, всі ці обставини повинні мати законодавчі підстави для втручання в реалізацію її прав. Будь-яке обмеження чи позбавлення волі особи повинно відбуватися виключно у випадках, передбачених законом, і відповідно до процесуальних норм, зазначених у законодавстві. Ці моменти були підкреслені ЄСПЛ, зокрема, у рішенні у справі «Аттиг проти Франції» 1996 року [45, с. 37].

Можна зробити висновок, що «якість закону» є ключовим елементом правової визначеності в практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Суд вимагає, щоб закони були достатньо чіткими, доступними і передбачуваними, щоб громадяни могли зрозуміти свої права та обов'язки. Висока якість закону сприяє забезпеченню справедливого судочинства і захисту прав людини. ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що неясні або невизначені норми можуть призвести до зловживань і, відповідно, до порушення принципу правової визначеності. Таким чином, якість закон є ключовим елементом реалізації правової визначеності, що створює якісні умови для забезпечення дотримання прав людини і верховенства права в

демократичному суспільстві. Вимоги до якості закону сприяють формуванню довіри громадян до правової системи і держави в цілому, що є основної метою принципу правової визначеності, в цілому.

2.2. Легітимні очікування як елемент правової визначеності у практиці ЄСПЛ.

У пункті 48 Доповіді «Верховенство права», схваленої Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційською Комісією) на 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 року зазначено, що юридична визначеність також передбачає, що держава повинна дотримуватись своїх зобов'язань, виконувати покладені функції та реалізовувати обіцянки, які вона дала своїм громадянам. Це поняття включає в себе також і «легітимні очікування» людей щодо дій держави [17].

Будь-яка правова система формує певні очікування у свідомості людей. Аналізуючи правові норми та їхнє тлумачення, громадяни отримують уявлення про легітимну і нелегітимну поведінку. Відповідно, вони організовують своє життя, сподіваючись, що, дотримуючись певних правил, уникнуть покарання, а держава виконуватиме свої зобов'язання. Згідно з доктриною легітимних очікувань, передбачається можливість розумного або законного очікування, навіть без наявності жодних формальних прав. На сьогоднішній день не існує законодавчого визначення терміна «законні очікування», і науковці трактують це поняття як надію або бажання особи отримати позитивний результат, зумовлений попередньою практикою. Легітимне очікування надає заявнику достатні підстави для судового перегляду. Деякі вчені вважають, що доктрина легітимних очікувань тісно пов'язана з реалізацією принципів природної справедливості, верховенства права, несвавілля, розумності та чесності, що сприяють запобіганню зловживанню адміністративними повноваженнями та владою [46].

Поліводський О. , розглядає поняття «легітимні очікування як складову принципу правової визначеності у науковому обігу. Легітимні очікування

виникають з принципу правової визначеності і тісно корелюють з іншими принципами, як-от добросовісність, правова визначеність, належне урядування, пропорційність та передбачуваність. В умовах правової держави і верховенства права ці принципи є важливими для усунення прогалин і суперечностей у праві, зокрема при вирішенні судових спорів. Вірне співвідношення між цими принципами має забезпечити адекватне застосування ідей, концепцій та правових норм» [47, с. 74].

Насправді, коли з'являється закон, який регулює певні суспільні відносини, юридизуючи їх, виникає правове регулювання, яке визначається нормами цього закону. У цьому контексті легітимні очікування є вираженням довіри особи, що, дотримуючись положень закону, вона отримає відповідний результат у межах зазначеного правового регулювання (зміст цих очікувань).

Для того, щоб очікування були легітимним в тому контексті, який вимагає в конкретній ситуації, мають існувати позитивні підстави, яких достатньо для визнання цих очікувань об'єктивно виправданими.

Розглядаючи легітимні очікування в конституційно-правовому аспекті, важливо згадати про довіру до публічної влади. Як доцільно зауважує Солоткий С., у Німеччині захист легітимних очікувань здійснюється в контексті довіри до публічної влади, а не виключно принципу правової визначеності. В цій країні принцип правової безпеки зобов'язаний існувати в рамках правової держави. [48, с. 174].

Легітимні очікування формуються завдяки чіткості та стабільності правових норм. Суб'єкти суспільства адаптують свою діяльність відповідно до чинних джерел права. Вони виникають тоді, коли суспільство має можливість передбачити реакцію влади на певні події чи дії, що є важливим елементом довіри до правової системи [49, с. 789].

У західній доктрині концепція законних очікувань порівнюється з ще одним принципом європейського адміністративного права, який найкраще виражений в англійському праві: принципом послідовного дотримання політики (the principle that policy must be consistently applied). Цей принцип

має вражаючу схожість із юридичною визначеністю, принаймні в сприйнятті українськими авторами, і може навіть розглядатися як її аспект, що стосується очікуваної поведінки публічної адміністрації. Однак, принцип дотримання раніше визначеного політичного курсу є достатньою підставою для правового захисту особи. Тому в цьому випадку встановлення факту наявності законних очікувань, а також апеляція до юридичної визначеності не є необхідними в практиці судів [50, с. 434].

Легітимні очікування, які є похідними від принципу юридичної визначеності та його складовим елементом, згідно з усталеною практикою Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ), під певними умовами підлягають захисту відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Перший протокол до Конвенції). Зокрема, ця стаття встановлює, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. «Ніхто не може бути позбавлений власності, за винятком випадків, коли це необхідно в інтересах суспільства, і за умов, визначених законом та загальними принципами міжнародного права. Однак наведені положення не обмежують право держави ухвалювати закони, які вона вважає необхідними для контролю за використанням майна в інтересах суспільства або для забезпечення сплати податків, зборів чи штрафів» [45].

Вдалим відображенням легітимних очікувань як елементу правової визначеності є також наявність прецеденту в тих правових системах, де можливо його використання. Оскільки, якщо розглядати прецедент в контексті судового процесу, то дійсно учасники справи матимуть можливість очікувати певного результату, посилаючись на попередні рішення суду [51, с. 625].

Концепція захисту легітимних очікувань у більшості випадків розглядається як елемент верховенства права та правової визначеності, проте легітимні очікування також є предметом правової безпеки.

Важливим аспектом є те, що легітимні очікування не можуть ґрунтуватися на суб'єктивних припущеннях особи — вони мають бути пов'язані із чіткими та зрозумілими гарантіями, що випливають із чинного законодавства, нормативних актів або судових рішень.

Для прикладу можна розглянути позицію Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) щодо легітимних очікувань через призму такого об'єкта цивільних прав як «майно». Суд підкреслює, що дефініція «майно» має автономне значення, яке не залежить від офіційної класифікації в національному законодавстві і не обмежується лише правом власності на фізичні товари. Інші права та інтереси, що становлять активи, також можуть бути розглянуті як «права на майно» і, відповідно, вважатися «майном». Важливим у кожному конкретному випадку є те, чи надавали обставини справи заявникові право власності на матеріально-правові інтереси, які захищені статтею 1 Першого протоколу [52].

Харитонов Є., щоб зрозуміти суть легітимних очікувань як об'єкта цивільно-правового регулювання формулює його взаємозв'язок із суб'єктивним правом та охоронюваним законом інтересом, які також є об'єктами цивільних прав. У цьому контексті можна погодитися з доктринальними позиціями, що «обґрунтовані очікування» відрізняються від інтересу як об'єкта правової охорони. Якщо інтерес розглядається як нереалізована можливість отримати щось, то «інтерес» є прагненням досягти певних благ. Таким чином, ці поняття є різними явищами» [53, с. 44].

У цій категорії справ поняття «очікування» ґрунтується на правовому акті, що має вагомі юридичні підстави та пов'язане з майновими правами. Дотримання цієї тези є важливим аспектом верховенства права, який притаманний усім положенням Конвенції. Вони вимагають, щоб законодавство країни забезпечувало певний рівень правового захисту від свавільного втручання органів державної влади у здійснення прав, охоронюваних Конвенцією (рішення у справі «Белане Надь проти Угорщини», заява № 53080/13, п. 78).

Для захисту легітимних очікувань важливим є процесуальний аспект. ЄСПЛ вважає, що будь-яке втручання у мирне володіння майном повинно супроводжуватися процесуальними гарантіями, які надають особі розумну можливість представити свою справу перед компетентними органами та ефективно оскаржити заходи, що порушують її права. Для перевірки дотримання цієї умови ЄСПЛ посилається на необхідність комплексного аналізу застосованих судових процедур (рішення у справах: «Лекич проти Словенії» [ВП], заява № 36480/07, пп. 94–95; «Капітал Банк АД проти Болгарії», заява № 49429/99, п. 134). Для захисту «легітимного очікування» необхідно визначити норму права, на яку посилається особа, та яка регулюватиме підстави для позову.

Як відмічає Сокурєнко В. «в процесуальному сенсі легітимні очікування пов'язані з однаковою та послідовною правозастосовною практикою, що має запобігати вибірковості під час здійснення судочинства. Процесуальні норми повинні забезпечувати належне відправлення правосуддя та дотримання принципу правової визначеності, а учасники судового процесу повинні мати можливість розраховувати на їх застосування»[54, с. 75].. Цей принцип стосується як сторін провадження, так і національних судів (рішення у справах: «Каньєте де Хоньї проти Іспанії», заява № 55782/00, п. 36; «Гору проти Греції» (№ 3), заява № 21845/03, п. 27; «Михолапа проти Латвії», заява № 61655/00, п. 24)

У пункті 98 рішення у справі «Bélané Nagy v. Hungary» (заява № 53080/13) ЄСПЛ зазначив, що «відповідь на питання про наявність у заявниці легітимного очікування на момент набрання чинності новим законодавством не може бути сформульована виключно на основі цього законодавства. Якщо висновок про відсутність втручання ґрунтується на невідповідності особи критеріям, визначеним у законодавстві, то такий підхід не можна механічно застосовувати до випадків, у яких оскаржуються самі зміни, встановлені новим законом» [55]. «Це означає, що зміни в законодавстві самі по собі не можуть трактуватися як порушення принципу легітимних очікувань».

Важливим аспектом є аналіз характеру та порядку внесення цих змін. Це особливо стосується правовідносин у соціальній сфері. У цьому контексті ЄСПЛ підкреслив, що при зміні критеріїв призначення виплат або пенсій, передбачених національним законодавством, коли особа вже не повністю їм відповідає, може виникнути необхідність детального розгляду обставин конкретної справи, зокрема характеру зміни відповідних вимог, щоб підтвердити наявність достатньо обґрунтованого майнового інтересу згідно з внутрішнім законодавством» [55].

Важливо зазначити, що вимоги до передбачуваності та стабільності у контексті захисту легітимних очікувань також стосуються судової практики. Наприклад, у рішенні у справі «Sine Tsaggarakis A.E.E. v. Greece» (заява № 17257/13) ЄСПЛ підкреслив, що вимоги правової визначеності та захист легітимних очікувань вимагають від держави наявності усталеної прецедентної практики. Верховний Суд зазначив, що «еволюція судової практики не суперечить належному здійсненню правосуддя, оскільки відмова від динамічного та еволюційного підходу може заважати будь-яким реформам чи вдосконаленням» [56].

Наприклад концепція захисту легітимних очікувань в рамках комунітарного права ЄС виникла завдяки практиці ЄСПЛ у справах про скасування адміністративних рішень, при цьому вона значною мірою ввібрала в себе і континентальні традиції. Спираючись на принцип захисту легітимних очікувань, Суд визнав, що скасування правових актів, які надають певні права, зазвичай є неприйнятним. Інтереси індивідів, що базуються на законних актах, зазвичай мають переважати над публічними інтересами. У справі 70/74 Staff Salaries, яка стосувалася зміни підходів до визначення зарплати службовцям Співтовариств, Суд встановив, що Рада Європейського Співтовариства, ухваливши рішення про критерії регулювання заробітної плати, створила легітимні очікування щодо того, що вона дотримуватиметься цих критеріїв. Це правило захисту сформованих

очікувань службовців щодо вірності підходів, визначених Радою, накладає на неї певні обмеження у її майбутніх діях [57].

Сьогодні принцип захисту легітимних очікувань є невід'ємним елементом *acquis communautaire* (правового доробку ЄС) і, за словами європейських дослідників, є фундаментальним правовим принципом. Він тісно пов'язаний із принципом правової упевненості, оскільки забезпечує особам, які підпадають під дію права ЄС, можливість будувати свою поведінку, спираючись на заходи Союзу та дії його службовців. Сфера застосування цього принципу є досить широкою та охоплює різні аспекти діяльності публічної адміністрації. Легітимні очікування можуть ґрунтуватися на сподіваннях чи бездіяльності органів влади, актах, що видаються європейськими інституціями, а також на поведінці інституцій ЄС або їх службовців. У певних випадках право ЄС захищає навіть легітимні очікування, що виникають у результаті дій держав-членів ЄС під час застосування ними комунітарного права. Т. Ленг, посилаючись на практику ЄСПЛ, зазначає, що «легітимні очікування виникають: 1) внаслідок чіткої позиції, висловленої органом влади в індивідуальному випадку; 2) завдяки ясній вказівці в регламенті чи іншому загальному акті; 3) внаслідок введення в оману, якщо така омана була створена діями владного органу; 4) внаслідок розумного очікування, викликаного діями Союзу в конкретній ситуації, особливо якщо таке очікування є вибірковим і надає підстави вважати, що лише певні групи опиняться у більш вигідному становищі або отримають певні переваги» [58, с. 170].

Підсумовуючи вищевказане, можна зрозуміти, що легітимні очікування є важливим елементом правової визначеності, що підкреслюється практикою Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ). Суд вважає, що особи мають право очікувати, що адміністративні рішення, які надають їм певні права, не можуть бути безпідставно змінені або скасовані, що захищає громадян від свавільних дій з боку держави та сприяє довірі до правової системи. У своїх рішеннях ЄСПЛ визнає, що легітимні очікування виникають на основі

стабільності і передбачуваності норм, що регулюють суспільні відносини. Європейський Суд також зазначає, що якщо особа може обґрунтовано покладатися на певну практику або законодавство, то зміна таких умов повинна бути обґрунтована і відповідати принципам правової держави. Таким чином, принцип захисту легітимних очікувань відіграє ключову роль у забезпеченні правової визначеності та справедливості в процесах, що регулюють права і свободи людини.

2.3. Остаточність судових рішень як елемент правової визначеності у практиці ЄСПЛ.

У процесі демократичного розвитку суспільства і держави право на судовий захист набуває особливого значення як одне з основних прав людини, що гарантується як на міжнародному, так і на національному рівні. Правова сутність права на судовий захист пов'язана із забезпеченням доступу до правосуддя. І. М. Жаровська підкреслює, що «доступ до правосуддя, як елемент доступності прав, включає широкий спектр заходів і засобів, які забезпечують можливість особі без перешкод звертатися до судових органів і отримувати захист своїх прав» [59, с. 11]. Проте, окрім доступу до правосуддя особа також повинна мати якісь гарантії та впевненість в обов'язковості та остаточності результату такого правосуддя, тому принцип правової визначеності в кінцевому результаті передбачає повагу до елемента остаточності судового рішення.

Укорінений у вітчизняній судовій практиці та визнаний у правничій науці принцип *res judicata* підкреслює значення остаточності судового рішення, яке визнається важливим в усіх розвинених правових системах світу. В Європі цей принцип особливо зосереджується у практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Окрім того, принцип *res judicata* визнаний і в інших правових системах, сформованих під впливом європейської правової традиції, зокрема в африканській міжнародній системі захисту прав людини. Це свідчить про універсальність принципу та його

важливість у забезпеченні правової стабільності й справедливості у судових процесах [60, с. 238].

В доктрині майже не існує однакових підходів до визначення меж і співвідношення понять «остаточність», «законна сила» судового рішення та *res judicata*, хоча всі ці поняття пов'язані з принципом правової визначеності.

Варто погодитись з думкою Гуйван П., який зазначає, що принцип правової визначеності передбачає створення умов для відносно стабільної ситуації в регулюванні правовідносин. Юридична визначеність, у свою чергу, полягає в створенні конкретних механізмів для захисту права особи, а також для чіткого розуміння наслідків тих чи інших дій. В рамках судового процесу дії як учасників справи так і суду також повинні бути передбачуваними, а відповідно рішення, яке набирає законної сили повинно виконуватись. Важливим проявом принципу правової певності і є ідея *res judicata*, яка полягає в тому, що остаточне рішення суду у справі не може бути поставлене під сумнів, іншими словами оскаржене [61, с. 362]. Остаточність судового рішення ЄСПЛ пов'язує з моментом набрання законної сили рішення. Тобто рішення, яке набрало законної сили не може ставитись під сумнів або переглядатись без дотримання чітких вимог, що передбачені законодавством. Проте в контексті остаточності рішення, як елементу принципу правової визначеності, недостатньо зупинятись на моменті набрання законної сили такого рішення, оскільки тут доцільним буде також врахування процесу виконання рішення.

Зазначена правова доктрина бере свій початок у римському праві і стосується остаточності судового рішення, яке набрало законної сили. Принцип «*res judicata*», або «вирішена справа», є скороченням від латинської фрази «*res judicata pro veritate habetur*», що означає, що судове рішення визнається за істину. Це принцип підкреслює незмінність рішення та, передусім, необхідність забезпечення його виконання. Його значення полягає в тому, що сторона обвинувачення, яка отримала належне та остаточне рішення в результаті судового провадження, не має права ініціювати нове

провадження стосовно того ж обвинуваченого за тим самим правопорушенням. Таким чином, цей принцип запобігає пролонгації судового провадження і забезпечує стабільність правового регулювання.

На думку О. Г. Брателя та Н. В. Білянської, поняття «остаточність» рішення «означає неможливість повторного судового розгляду цивільної справи між сторонами, які брали участь у первинному розгляді цивільно-правового спору. Остаточність судових рішень, яка виключає можливість їх оскарження, є одним із основоположних процесуальних аспектів принципу правової визначеності» [62, с. 53]. Тобто через остаточність рішення, сторони справи отримують певну впевненість в правовій позиції, гарантії щодо виконання цього рішення, а також відсутності можливості оскарження цього рішення

Р.О. Гаврік вважає, що «остаточність судового рішення є статичним елементом його законної сили» [63, с. 5].. Тобто, в результаті винесення рішення, коли сторони мають чітко визначені зобов'язання, покладені на них або права, які були відновлені в порядку формування резолютивної частини такого рішення, суд вже не може це рішення змінити і поставити під сумнів впевненість особи в остаточності встановлених рішенням правовідносин. Більш того, такий імперативний характер остаточності рішення, яке набрало законної сили не може ігноруватись жодною стороною справи та судом.

Відповідно до стандартів Суду, доступ до правосуддя означає можливість особи безперешкодно отримати судовий захист, який забезпечує незалежне та безстороннє вирішення спорів відповідно до встановленої процедури та на засадах верховенства права. Ця категорія, поряд з такими елементами, як остаточність судового рішення та своєчасне виконання остаточних рішень, є невід'ємною складовою права на суд, яке займає одне з основних місць у системі фундаментальних цінностей демократичного суспільства.

Доволі об'ємною є практика ЄСПЛ в контексті визнання порушення статті 6 Конвенції, особливо це стосується справ, де остаточне рішення

підлягало або перегляду, або оскарженню, по-перше, без наявних на те об'єктивних підстав, по-друге, без надання нових доказів (окрім випадків, де особа в момент звернення не мала можливості на отримання таких доказів). Тому Трегубов Е. слушно зазначає, що на національні суди держав-учасниць Конвенції покладається в першу чергу обов'язок забезпечити остаточність судових рішень і використовувати можливість перегляду таких справ тільки у випадках допущення матеріальних та процесуальних помилок судами попередніх інстанцій [64, с. 360].

Щодо елемента «права на суд», зокрема остаточності судового рішення, варто зазначити, що цей аспект означає, що коли рішення у цивільній справі або виправдувальний вирок у кримінальному провадженні стають остаточними, вони негайно набувають законної сили без ризику скасування (справа *Brunarescu v. Romania*). Це право впливає з принципу правової визначеності, що гарантує суб'єктам можливість планувати свої дії, впевненими в правових наслідках.

Суд, розглядаючи тлумачення принципу правової визначеності, зазначив, що він вимагає, щоб якщо суди ухвалили остаточне рішення, то це рішення не підлягає сумніву (див. рішення у справі *Ryabukh v. Russia*, заява № 52854/99, п. 51). Суд дійшов висновку, що «правова визначеність передбачає повагу до принципу *res judicata*, тобто принципу остаточності судових рішень. Тобто жодна зі сторін не може зловживати своїми процесуальними правами тільки задля можливості перегляду рішення іншим судом.

Матат Ю. зазначає, що «відповідно до усталеної практики Суду, рішення про поновлення строку на перегляд судового рішення належить до дискреційних повноважень національних судів, але ці повноваження не є необмеженими» [65, с. 22]. При зверненні до Суду щодо поновлення строку, сторони повинні посилатись тільки на дійсно поважні причини пропуску такого строку. Із численних прикладів може слугувати ситуації, коли сторону не було належним чином повідомлено про ухвалення рішення по справі або

не було належним чином повідомлено про дату судового. Проте навіть в вищевказаних випадках Суд повинен індивідуально розглядати кожну ситуацію, аби не припустити зловживанням процесуальними правами однієї сторони, за рахунок іншої. В порядку пропущення строків особа повинна надавати аргументацію про причини пропуску, а також чітко визначати ті підстави, які унеможливили її інформування, Суд зі свого боку всі ці обставини повинен уважно досліджувати (рішення у справі *Aleksandr Shevchenko v. Ukraine*, заява № 8371/02, п. 27, а також ухвала у справі *Trukh v. Ukraine*, заява № 50966/99)

Ключове тлумачення принципу «*res judicata*» міститься в рішеннях Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справах «*Ryabykh v. Russia*» (заява № 52854/99), «*Naumenko v. Ukraine*» (заява № 41984/98), «*Pravednaya v. Russia*» (заява № 69529/01), «*Khristov v. Ukraine*» (заява № 24465/04) та «*Ponomaryov v. Ukraine*» (заява № 3236/03). У цих рішеннях принцип «*res judicata*» розглядається як елемент принципу юридичної визначеності. Наприклад, в рішенні у справі «*Naumenko v. Ukraine*» ЄСПЛ підкреслив, що правова певність передбачає дотримання принципу «*res judicata*», тобто принципу остаточності судового рішення, відповідно до якого повторний розгляд допускаться не може. При умові перегляду справи має враховуватись також мотиви сторони, яка стала заявником такого перегляду. Тобто Суд одразу повинен виключати можливість заявника на перегляд «прихованої апеляції» або ж, наприклад відмінність в розумінні предмету спору. Виключення з цього принципу допускається лише у випадках, коли існували дійсно незалежні або непереборні обставини (п. 53). Подібний висновок було викладено і в рішенні у справі «*Ponomaryov v. Ukraine*», де зазначається, що повноваження вищих судових органів щодо перегляду мають реалізовуватися для виправлення судових помилок і недоліків судочинства, а не для проведення нового судового розгляду (п. 40) [66, с. 751].

Аналізуючи практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) стосовно принципу *res judicata*, Є. Колдов виокремив його складові частини в контексті цієї практики:

1. «Наявність істотних підстав для перегляду судового рішення, яке набрало законної сили;
2. Обмежене коло підстав для перегляду судових рішень за ініціативою посадових осіб держави, які не були учасниками справи;
3. Дотримання порядку оскарження судових рішень;
4. Заборона безпідставного поновлення строків апеляційного оскарження;
5. Заборона оскарження судових рішень з метою нового розгляду справи (так зване замасковане оскарження);
6. Заборона подачі тотожних позовів;
7. Дотримання правил преюдиції» [67, с. 68].

З таким широким розумінням остаточності рішення в контексті принципу правової визначеності у практиці ЄСПЛ можна в цілому погодитись. Але варто при цьому враховувати і думку, викладену Пільковим К.. Остаточність рішення пересікається з закріпленими процеуальними правами особи і ототожнюються більше з принципом права на справедливий суд, що виступає індикатором для тлумачення більш високих рівнів права, які забезпечуються як на конституційному рівні, в рамках конкретної держави, так і на конвенційному, в рамках наявних процесуальних прав суб'єктів звернення до Європейського суду з прав людини [68, с. 281].

Т. А. Цувіна хронологічно структурує підстави для перегляду рішення, посилаючись на те, що в пізнішій практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) з'явилися підстави для перегляду судових рішень – як «фундаментальні дефекти» (або «істотні недоліки») у провадженні, допущені судами нижчих інстанцій. Вона також вказує, що відхилення від принципу «*res judicata*» можливе лише за наявності суттєвих або непереборних обставин, що підтверджується рішенням у справі «*Kot v. Russia*» (заява №

20887/03). Крім того, перегляд може бути цілком доцільним у випадках наявності нагальних суспільних потреб, наприклад в ситуаціях відсутності правових регуляторів в умовах важкої соціально-економічної ситуації, а не лише з вимогою надмірно формальних підстав, як зазначено у справі «Sutyazhnik v. Russia» (заява № 8269/02) [69, с. 40].

Національні суди в країнах-учасницях Конвенції зазвичай визнають принцип *res judicata* у рішеннях Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), ухвалених щодо їхніх країн. Проте, ця згода, як правило, стосується обов'язковості виконання таких рішень, тобто позитивного аспекту принципу *res judicata*, який виявляється в остаточності та зобов'язуючому характері відповідного рішення для сторін. Однак це не охоплює його преклюзивне значення для можливих майбутніх внутрішніх судових проваджень, які можуть бути ініційовані жертвою порушення конвенційних прав. Саме в такому контексті Федеральний Конституційний Суд Німеччини підкреслив значення *res judicata* рішень ЄСПЛ у своєму рішенні від 14 жовтня 2004 року у справі *Görgülü* [70].

Очевидно, що при вирішенні питання щодо того, чи має рішення, яке набуло остаточного значення, вплив *res judicata* зі врахуванням наявності процесуального інструменту, що не допускає новий розгляд в національних судах, слід враховувати не лише резолютивну частину рішення, а й, так званий, імпульс Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Мотивувальну частину в таких випадках не слід синхронізувати з *res judicata*. Скоріше за все, вона спонукає до розуміння, чи вважає ЄСПЛ питання про наслідки порушення конвенційного права вичерпаним, якщо відповідне рішення буде виконане.

Наявність чітко закріпленого зобов'язання держави-учасниці Європейської конвенції виконати рішення ЄСПЛ, в якому вона є стороною (стаття 46 Конвенції), також слугує ознакою остаточності рішення. Оскільки окрім наявності у держави обов'язку виконати рішення щодо конкретної особи, що носить більш індивідуальний характер, держава також повинна

створити умови для усунення можливості порушення конвенційних прав в подальшому щодо інших осіб.

Більш того, варто розуміти, що важливим з боку Держави також буде створення конкретних інструментів, які б перешкождали останній у створенні таких умов, що існували до винесення Рішення.

Пільков К. виділяє два аспекти дії принципу *res judicata*: позитивний та негативний. «Позитивний аспект забезпечує остаточність і обов'язковість судового рішення для сторін у конкретній справі, тоді як негативний аспект виявляється в наступних судових процесах між тими ж сторонами, запобігаючи повторному розгляду вже вирішених справ» [68, с. 48].

Остаточність судових рішень, зважаючи на об'ємний характер та зобов'язуючий результат, можна назвати одним з найважливіших елементів принципу правової визначеності. При наявності певних обмежень, в рамках цього елементу впорядковується процес відновлення особою своїх порушених прав, забезпечується певне розуміння, що рішення, яке набрало законної сили не підлягатиме перегляду, а також в подальшому повинно буде виконуватись, в разі наявності такої вимоги, що повністю відповідає концепції принципу правової певності.

Отже, остаточність судових рішень забезпечує впевненість сторін у тому, що рішення суду є кінцевим та обов'язковими, що, у свою чергу, сприяє стабільності правової системи. ЄСПЛ підкреслює важливість поваги до остаточності рішень, оскільки це захищає права осіб і забезпечує їх правову безпеку. Водночас принцип *res judicata* обмежує можливість повторного розгляду справ, що унеможлиблює затягування процесів і зменшує ймовірність зловживання з боку учасників. Таким чином, остаточність судових рішень виступає не лише як засіб захисту прав особи, а й як важливий механізм підтримки довіри до судової системи та її ефективності.

Висновки до розділу 2

«Якість закону» є важливим аспектом правової визначеності в практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Суд вимагає, щоб закони були чіткими, доступними і передбачуваними, аби громадяни могли усвідомлювати свої права та обов'язки. Висока якість законодавства сприяє забезпеченню справедливого судочинства та захисту прав людини. ЄСПЛ неодноразово акцентував, що нечіткі або невизначені норми можуть призвести до зловживань і, як наслідок, до порушення принципу правової визначеності. Якісний закон є важливим чинником у забезпеченні дотримання прав людини та верховенства права в демократичних суспільствах. Вимоги до якості закону допомагають формувати довіру громадян до правової системи і держави в цілому.

Згідно із принципом легітимних очікувань Європейський суд вважає, що особи мають право очікувати, що адміністративні рішення, які надають їм певні права, не можуть бути безпідставно змінені чи скасовані, що захищає громадян від свавільних дій держави та сприяє довірі до правової системи. У своїх рішеннях ЄСПЛ визнає, що легітимні очікування виникають на основі стабільності та передбачуваності норм, які регулюють суспільні відносини. Суд також зазначає, що якщо особа має обґрунтовану підставу сподіватися на певну практику або законодавство, зміни в цих умовах повинні бути обґрунтованими та відповідати принципам правової держави.

Остаточність судових рішень є ще одним важливим елементом правової визначеності у практиці ЄСПЛ. Цей принцип надає впевненість сторонам у тому, що рішення суду є остаточними і обов'язковими, що сприяє стабільності правової системи. ЄСПЛ підкреслює важливість дотримання остаточності рішень, оскільки це захищає права осіб і забезпечує їх правову безпеку.

РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ У НАЦІОНАЛЬНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ.

3.1. Механізм імплементації принципу правової визначеності через позиції Конституційного Суду України.

Наближення до стандартів демократії, громадянського суспільства, правової держави, верховенства права, принципів гуманізму, а також забезпечення прав і свобод людини та громадянина стало важливим напрямом розвитку нашої країни. Україна обрала шлях незалежного розвитку, закріпивши це у своїй Конституції, і підтвердила прагнення до побудови демократичної, соціальної та правової держави, де основою діяльності є права та свободи людини та їх гарантованість. Наступним кроком у цьому процесі стало приєднання України до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року. З моменту ратифікації цієї конвенції Верховною Радою України вона стала частиною національного законодавства, що створює нагальну потребу в розумінні змісту цього міжнародного правового документа та основних механізмів реалізації його норм. Згідно зі статтею 19 Конвенції та протоколами до неї, для забезпечення виконання взятих на себе зобов'язань договірними сторонами створюється Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), який працює на постійній основі [71, с. 185].

Протягом останніх десятиліть практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) значно вплинула на правову систему України, сприяючи її адаптації до європейських стандартів. Рішення ЄСПЛ стали важливим джерелом судової практики, що впливає на тлумачення прав людини та основних свобод в українських судах. Аналіз цього впливу дозволяє зрозуміти, як українська судова система інтегрує міжнародні стандарти в національне правосуддя, сприяючи його розвитку та зміцненню.

Неодноразово в рішеннях ЄСПЛ знаходить своє відображення принцип верховенства права, а все частіше виокремлюють його основний елемент – принцип правової визначеності. Через актуальний курс європейської інтеграції в рішеннях національних судів можна спостерігати активний процес імплементації принципу правової визначеності, особливо в тлумаченнях Конституційного суду України (КСУ). Принцип правової визначеності, в межах рішень національних судів, гарантує стабільність регулювання правовідносин та дотримання принципу верховенства права, як такого.

Дослідження практики вищих судових інстанцій свідчить про поступове зростання впливу міжнародних правових стандартів на судову систему України. Ратифікація Конвенції 1950 року та прийняття Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року засвідчила визнання юрисдикції Суду та прагнення України створити однорідну судову практику в схожих правовідносинах, узгоджену з європейською правовою системою.

Оскільки, відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» КСУ є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенства Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також згідно з ч.1 ст. 2 цього ж Закону здійснює свою діяльність на засадах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, відкритості, повного і всебічного розгляду справ, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків, то варто розглядати національний курс адаптації принципу правової визначеності саме через тлумачення даного органу [73, ст. 1, 2].

Початкові напрямки розуміння та формування принципу правової визначеності відображені ще в Висновку від 2 червня 1999 року № 2-в/99, в період реформування статті 46 Конституції України, де КСУ зазначав, що

«Однією з найважливіших умов визначеності відносин між громадянином і державою, гарантією закріпленого 21 Конституції України принципу непорушності прав і свобод людини є стабільність Конституції, яка крім інших чинників, значною мірою визначається правовим змістом Основного Закону» [74]. Аналізуючи даний висновок КСУ можна сформулювати основні позиції цього органу – це прагнення до створення найкращих умов стабільності Конституції України, що є основною вимогою розуміння та певності правовідносин між громадянами та державою. Тобто за метою цього стоїть створення оптимальних умов для екологічного функціонування між собою трьох основ: стабільність Конституції, правова певність (визначеність) та непохитність основних права та свобод людини, що визначає подальший орієнтир для повноцінного функціонування конституційного ладу, гарантії дотримання прав та свобод людини і громадянина, а також основні засади взаємодії між окремим індивідом та державою.

Найчіткіше простежити вплив практики ЄСПЛ щодо принципу правової визначеності на висновки КСУ можна саме через аналіз тих основних елементів, які відображають сутність та значення даного принципу. Як вбачається з попередніх розділів елементами принципу правової визначеності слугують: ясність закону, тобто чітке, зрозуміле та не двозначне формулювання норм; повага до легітимних очікувань, тобто своєрідна передбачуваність застосування правових норм; остаточність судових рішень, тобто впевненість особи у виконанні судового рішення та неухильної дії *res judicata*.

Відповідно до позиції ЄСПЛ щодо вагомості принципу правової визначеності в своїх рішеннях і в здійсненні правосуддя, в цілому, Конституційний Суд України, перебираючи досвід попереднього, також звертає увагу і акцентує на важливості створення стабільності для осіб, які користуються своїм правом на доступ до суду. Так, наприклад в Рішенні Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010, конституційно-юрисдикційний орган зазначає, будь-яке обмеження основних

прав та свобод людини та громадянина і реалізація таких обмежень можливе виключно за наявності чіткої передбачуваності правових норм, які встановлюються такими обмеженнями. Отже, при обмеженні прав, мають бути наявні стандарти, що зможуть забезпечити розуміння особи сепарації протиправної поведінки від правомірної, а також надати змогу цій особі оцінити правові наслідки своєї поведінки [75]. Подібна позиція Конституційного Суду України також простежується в Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Багінського Артема Олександровича щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 14-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про адміністративну відповідальність у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху) від 22 грудня 2010 року № 23-рп/2010, де заявник звернувся з клопотанням щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 14-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення в контексті вимог до спеціальних технічних засобів, які використовуються в процесі доказування вини власників транспортних засобів. Відповідно суди загальної юрисдикції неоднозначно застосовували положення Кодексу, що в результаті призвело до двозначності правової норми та розбіжності в її застосуванні. В результаті Конституційним Судом України було визнано положення неконституційними [76]. Тобто в даній ситуації, внаслідок відсутності чіткості формулювання правової норми утворилась неможливість ідентичного застосування особою.

М. Савчин та Р. Марчук також сформувавши свою наукову позицію, щодо чіткості та зрозумілості норм. Позиція ґрунтується на тому, що вони виділяють тісний взаємозв'язок стабільності Конституції України з принципом правової визначеності, внаслідок чого КСУ не повинен змінювати вже сформовані позиції, використовуючи дотичні або безпосередні посилання на попередні рішення [77, с. 40].

Проте вищевказане, не може поширюватись на ситуації, коли внаслідок трансформації суспільних правовідносин змінюється і його нормативно-правове регулювання. Так, наприклад в Рішенні № 20-рп/2011 від 26.12.2011 КСУ зазначає, що внаслідок несталості соціально-економічних прав, механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, наприклад, в ситуаціях дефіциту фінансового забезпечення шляхом пропорційного розподілу коштів з ціллю збереження балансу інтересів всіх суб'єктів суспільства [78].

В таких випадках, якщо зміна правової позиції Конституційного Суду України мала місце, внаслідок зміни нормативно-правового регулювання, це не може вважатись порушенням відповідності принципу правової визначеності.

Значної трансформації, внаслідок об'ємної практики ЄСПЛ щодо принципу правової визначеності, набули позиції КСУ щодо застосування даного принципу в справах, що стосуються повноважень органів державної влади. Так, наприклад КСУ тлумачить поділ державної влади на три гілки: судову, виконавчу та судову, як відображення конкретної визначеності діяльності та завдань кожного органу, що є представником відповідної з трьох структур. Тобто в умовах, коли кожен з представників законодавчої, виконавчої та судової влади непохитно дотримується Конституції України та інших нормативно-правових актів, які, наприклад, встановлюють межі їх повноважень – це забезпечує створення передумов стабільності, підтримання громадського миру та злагоди в державі [79].

Аналізуючи мотивувальну частину Рішення Конституційного Суду України від 6 червня 2019 року № 3-р/2019 неодноразово підкреслюється, що за допомогою фундаментальних вимог принципу правової певності можна створити умови для повноцінного нормативного впорядкування та забезпечення функціонування права, як такого. В результаті можна досягти забезпечення ефективних процесів правотворчості та правозастосування, щоб гарантувати стабільність правового статусу особи. Такі висновки КСУ

кореспондують і до сталої позиції ЄСПЛ щодо цього. Тобто закон, що надає дискрецію, може бути сумісним з вимогою передбачуваності, якщо обсяг дискреції та спосіб її застосування визначені з достатньою чіткістю, а також якщо враховується легітимна мета вживаних заходів для надання особі адекватного захисту від свавільного втручання (Рішення ЄСПЛ від 24.03.1988 р. у справі *Olsson v. Sweden*). У справах *Amann v. Switzerland* та *Rotaru v. Romania* Суд підкреслює, що національне законодавство повинно забезпечувати юридичний захист від свавільних втручань органів державної влади в права, гарантовані Конвенцією. Визначення дискреційних повноважень у сфері основоположних прав має здійснюватися таким чином, щоб закон чітко окреслював межі повноважень компетентних органів і визначав спосіб їх реалізації, враховуючи легітимну мету заходів, що розглядаються, для забезпечення адекватного захисту особи від свавільного втручання [80, с. 64].

В процесі формування позиції щодо тлумачення принципу правової визначеності КСУ сформував сталу думку, що правову визначеність, варто розуміти через такі елементи: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; наявність у особи права мати змогу передбачати, по-перше, відносну стабільність законодавства, а, по-друге, юридичні наслідки своїх дій [80].

Тобто особа має право організувати своє життя з розумінням того, що органи державної влади не зможуть безпідставно змінювати нормативно-правове регулювання, порушуючи цим основні принципи права, що знову ж таки повертає до першочергових витоків принципу правової визначеності як складової верховенства права [81].

Щодо остаточності судових рішень позиція КСУ відображена в Рішенні у справі за конституційною скаргою Плескач Ганни Григорівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису частини першої статті 459 Кримінального процесуального кодексу України. Конституційний Суд України, посилаючись на рішення ЄСПЛ у справі «Пономарьов проти України», зазначає, що жодна зі сторін не може

вимагати перегляду остаточного та обов'язкового рішення суду тільки тому, що вона переслідує мету досягти нового вирішення справ, що повністю відповідає сформованій практиці ЄСПЛ.

Проведений аналіз свідчить, що практика Європейського суду з прав людини відіграє ключову роль у формуванні та розвитку принципу правової визначеності, зокрема в контексті діяльності Конституційного Суду України. Принцип правової визначеності поступово інтегрується в позиції КСУ завдяки послідовному врахуванню рішень ЄСПЛ, що сприяє підвищенню якості правових актів і стабільності правовідносин.

3.2. Принцип правової визначеності в практиці Верховного Суду та судів загальної юрисдикції.

Окрім дослідження позицій Конституційного Суду України щодо розуміння принципу правової визначеності, не менш важливим є також аналіз практичного застосування даного принципу в рамках національного судочинства, а саме в рішеннях Верховного Суду як суду загальної юрисдикції.

Якщо розглядати принцип правової визначеності в рамках здійснення правосуддя, то варто розуміти, що невід'ємною складовою цього принципу виступатиме відносна єдність судової практики. Безперечно, диференційовані підходи судів до розв'язання аналогічних справ можуть спричинити порушення легітимних очікувань осіб, які шукають захисту прав у суді.

Відповідно до ч. 2 ст. 17 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» найвищим судом в системі судоустрою є Верховний Суд. Згідно зі ст. 36 цього ж Закону Верховний Суд забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом [84, ст. 17, 36].

Оскільки Верховний Суд є найвищим органом в системі загальної юрисдикції, то саме на нього покладається завдання виносити рішення, які

будуть орієнтирами для судів нижчих інстанцій у вирішенні аналогічних справ, в ситуаціях, коли чітке нормативно-правове регулювання відсутнє.

Зважаючи на практику Верховного Суду, в умовах активного курсу євроінтеграції його позиції та судова практика все більше відповідають вимогам застосування принципу правової визначеності, які в своїх рішеннях встановлює ЄСПЛ. Так, наприклад в справі № 216/3521/16-ц про компенсацію моральної шкоди за порушення договору Касаційним цивільним судом Верховного суду в Ухвалі від 13.11.2019 року було сформовано позицію щодо розумної передбачуваності судових рішень через призму стягнення збитків та компенсації моральної шкоди. Визнання можливості відшкодування збитків та майнової шкоди безпосередньо на підставі статей 26, 611, 1167 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), чому практика правозастосування дає численні приклади, не може залишатися послідовною й забезпечувати єдність підходів до тлумачення норм чинного законодавства, відмовляючи у відшкодуванні моральної шкоди безпосереднього на підставі приписів статей 23, 611, 1167 ЦК України. Тобто в даній справі через диференційований підхід до стягнення збитків та компенсації моральної шкоди утворюються і різні умови використання статей 22 та 23 ЦК України, що не може забезпечити сталість та єдність правозастосовної практики у подібних справах. Тому Верховний Суд акцентував увагу на важливості формування єдиної практики у справах про стягнення компенсації моральної шкоди і відзначив, що компенсація моральної шкоди повинна відбуватись у будь-якому випадку, незалежно від підстав її спричинення та незалежно від наявності спеціальних норм цивільного законодавства [85]. В аналогічних справах, суди першої інстанції також починають використовувати дану позицію, як наприклад в справі № 278/4575/23, що розглядалась Житомирським окружним адміністративним судом, що дало можливість Позивачу повністю використати своє право на звернення до суду та мати певну передбачуваність у резолютивній частині

рішення за своєю позовною заявою, що повністю відповідає основним вимогам принципу правової визначеності, а саме [86].

Схожих висновків Верховний Суд дійшов також у справі № 991/366/22, де Україна в особі Спеціалізованої антикорупційної прокуратури Офісу Генерального прокурора звернулася до суду з позовом до ОСОБА_1, ОСОБА_2, третя особа - ОСОБА_3, про визнання необґрунтованими активів та стягнення в дохід держави грошових коштів. В даній справі заявники в касаційній інстанції просили скасувати рішення та постанову Вищого Антикорупційного суду. Безпосередньо Верховним Судом було виявлено в процесуальних текстах Вищого Антикорупційного суду розширювальне тлумачення звороту «дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження», що на думку заявників «спотворює» принцип правової визначеності щодо однозначності та передбачуваності правозастосування, оскільки таке широке тлумачення розмиває кордони розуміння даного поняття. Хоч і це не стало підставою для задоволення касаційної скарги, проте стало умовою прийняття касаційної скарги до розгляду [87].

Дуже об'ємна практика Верховного Суду на рішення, що репрезентують позицію остаточності судового рішення, через неможливість застосування необ'єктивного поновлення строків на оскарження у вищих інстанціях. Одним з прикладів може слугувати позиція Окремої Палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного суду у справі № 521/2816/15-ц щодо поновлення строку на апеляційне оскарження. Так, у Постанові ОП КЦС ВС від 14.12.2020 року зазначено, що процесуальні норми призначені забезпечити належне відправлення правосуддя та дотримання принципу правової визначеності, а також про те, що сторони повинні мати право очікувати, що ці норми застосовуються. В даній справі Позивач звернувся до суду з позовною заявою про захист прав споживачів і в першій інстанції його позовні вимоги було задоволено, згодом Відповідач звернувся до апеляційного суду і частково скасував рішення суду першої інстанції. Позивач ж в свою чергу, не погоджуючись з таким рішенням

апеляційного суду, використав своє право на оскарження в касаційній інстанції, оскільки рішення, що виносив апеляційний суд було прийнято з порушенням норм процесуального права, а саме з поновленням пропущеного строку на оскарження без об'єктивних правових підстав, оскільки Відповідач, що являлась заявником в апеляційній інстанції була присутня на судовому засідання нижчого по ієрархії суду [87]. Таким чином, Верховний Суд забезпечив Позивачу наявність гарантії про остаточність судового рішення та його подальше виконання, що і є відображенням застосування принципу правової визначеності не лише щодо сторін, але й щодо національних судів.

Саме в рамках поновлення строків суди повинні бути максимально об'єктивними та розсудливими, переглядаючи кожне клопотання на поновлення строків індивідуально, в залежності від підстав пропущення такого строку. Адже з одного боку таке процесуальне явище може забезпечувати особі право на доступ до суду, а з іншого бути каталізатором порушення остаточності винесеного рішення, що в результаті призведе до знецінення принципу правової визначеності, як такого.

Ще одним прикладом використання принципу правової визначеності буде слугувати позиція викладена в Постанові від 13.05.2020 р. по справі № 700/670/16-ц. Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду скасував рішення першої та апеляційної інстанції через недотримання останніми принципу правової визначеності: «Рішення суду першої інстанції мотивовано тим, що рішення Лісянської селищної ради Черкаської області від 02 червня 2016 року N 8-3/VII "Про надання дозволів на розробку землевпорядних документацій, затвердження землевпорядних документацій, та вилучення надання земельних ділянок", яким позивач мотивує позовні вимоги, ухвалене з порушенням принципу правової визначеності та обмежує законне право відповідача на отримання спірної земельної ділянки, а тому не може бути підставою для задоволення позовних вимог Лісянської селищної ради» [88].

Аналізуючи низку дайджестів Верховного Суду щодо застосування принципу правової визначеності можна дійсно спостерігати певну відданість вимогам, які формально визначені в позиціях Європейського суду з прав людини, проте на практиці також виникають ситуації, коли Верховним Судом ігнорується існування такого фундаментального принципу.

Приміром у справі № 469/1511/16-а колегією суддів не було забезпечено виконання завдань, покладених на Верховний Суд, щодо єдності судової практики, оскільки, складаючи та підписуючи текст постанови від 21 листопада 2019 року, вони не проконтролювали належним чином її зміст, не перевірили викладені у постанові мотиви і висновки та у спосіб, що явно суперечить процесуальному закону та усталеній судовій практиці, змінили власне судові рішення, яке набрало законної сили, тим самим порушили легітимність очікувань сторін справи. Такі дії суддів Верховного Суду - найвищої національної судової інстанції у системі судоустрою України, основним завданням якої є забезпечення сталості та єдності судової практики у порядку та спосіб, що визначені процесуальним законом, підривають принцип правової визначеності та послаблюють суспільну довіру як до Верховного Суду, так і до судової влади в цілому [89].

Сам зміст принципу правової визначеності охоплює також питання наявності прецеденту, адже це ніщо інше як певний прогноз для суб'єктів права щодо того які наслідки вони отримають, здійснюючи ті чи інші дії, що є цілісним відображенням головних аспектів принципу правової визначеності. Формально-визначеного поняття прецеденту в рамках національного права немає, проте це не слугує індикатором його відсутності де-факто. Через специфіку національного права, саме приналежність її до романо-германської правової сім'ї, важко казати про існування в ній місця для прецеденту, проте всупереч цьому, наприклад в контексті судочинства, суди однаково намагаються наслідувати правові позиції один одного, а тим більш мають для себе за авторитет рішення Верховного Суду.

Варто виділити також такий інструмент як перспектива дії правового висновку суду, що є новелою для національного права і має тісний взаємозв'язок з таким елементом принципу правової визначеності як остаточність судового рішення. Доктрина «Prospective Overruling» не так давно запроваджена в практику національних суддів, проте вже знайшла своє відображення в деяких процесуальних документах Верховного Суду. До прикладу, в справі № 663/267/19 Верховний Суд сформулював позицію, що у випадках появи нової судової практики щодо регулювання тих чи інших питань, рішення, які вже були винесені не повинні підлягати перегляду, що забезпечує впевненість осіб та усунення зловживань сторонами своїми процесуальними правами [90].

Національні суди країн-членів Ради Європи фактично посилаються на прецеденти ЄСПЛ у своїх рішеннях, навіть у правових системах, де обов'язковість прецедентів формально не визнається. Враховуючи специфіку реформ у правовій сфері України та необхідність забезпечення правовими засобами нашого європейського вибору, важливим є питання застосування прецедентного права (правових позицій) ЄСПЛ в межах національної правової системи, що є гарантією запобігання свавільним діям органів державної влади та надає реальний зміст правам людини й основним свободам, забезпечуючи надійні судові гарантії.

В Україні вже створена система виконання рішень ЄСПЛ, за якою кожне рішення суду має бути обов'язково виконано державою. Прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» вважається позитивним прикладом системної організації виконання рішень на державному рівні. Проте Україні все ще потрібно вдосконалювати механізм виконання рішень ЄСПЛ.

Гармонізація законодавства України з міжнародними стандартами є однією з ключових умов поглиблення співпраці з міжнародними організаціями Європи та їхніми державами-членами. У контексті інтеграції України до Євросоюзу, що вимагає трансформації законодавства, необхідно

вдосконалити чинне законодавство для відповідності міжнародним стандартам та європейським вимогам. Адаптація законодавства України до міжнародних джерел права є процесом, спрямованим на зближення правових систем з метою утвердження спільних правових принципів і приведення законодавства держав-членів ЄС у відповідність до вимог міжнародних організацій на основі міжнародних договорів [38, с. 186].

Отже, практика Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ) має суттєвий вплив на застосування принципу правової визначеності у національному судовому процесі. Цей принцип є ключовим для забезпечення стабільності та передбачуваності правових норм, що, в свою чергу, сприяє захисту прав людини. Рішення ЄСПЛ допомагають роз'яснити та уточнити зміст правових норм, що може зменшити простір для судових помилок і свавільних рішень. В Україні, враховуючи рекомендації ЄСПЛ, суди повинні адаптувати свої рішення відповідно до європейських стандартів, щоб уникнути невизначеності у правозастосуванні. У результаті інтеграція практики ЄСПЛ в національний судовий процес може підвищити рівень захисту прав особи та забезпечити справедливість в процесу судового розгляду.

Висновки до розділу 3

Наближення до стандартів демократії, громадянського суспільства, правової держави, верховенства права, принципів гуманізму, а також забезпечення прав і свобод людини та громадянина стало важливим напрямом розвитку нашої країни. Україна обрала шлях незалежного розвитку, закріпивши це у своїй Конституції, і підтвердила прагнення до побудови демократичної, соціальної та правової держави, де основою діяльності є права та свободи людини та їх гарантованість.

Протягом останніх десятиліть практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) значно вплинула на правову систему України, сприяючи її адаптації до європейських стандартів. Рішення ЄСПЛ стали важливим

джерелом судової практики, що впливає на тлумачення прав людини та основних свобод в українських судах. Аналіз цього впливу дозволяє зрозуміти, як українська судова система інтегрує міжнародні стандарти в національне правосуддя, сприяючи його розвитку та зміцненню.

Неодноразово в рішеннях ЄСПЛ знаходиться своє відображення принцип верховенства права, а все частіше виокремлюють його основний елемент – принцип правової визначеності. Через актуальний курс європейської інтеграції в рішеннях національних судів можна спостерігати активний процес імплементації принципу правової визначеності, особливо в тлумаченнях Конституційного суду України (КСУ). Принцип правової визначеності, в межах рішень національних судів, гарантує стабільність регулювання правовідносин та дотримання принципу верховенства права, як такого.

Початкові напрямки розуміння та формування принципу правової визначеності відображені ще в Висновку від 2 червня 1999 року № 2-в/99, в період реформування статті 46 Конституції України, де КСУ зазначав, що «Однією з найважливіших умов визначеності відносин між громадянином і державою, гарантією закріпленого 21 Конституції України принципу непорушності прав і свобод людини є стабільність Конституції, яка крім інших чинників, значною мірою визначається правовим змістом Основного Закону».

Найчіткіше простежити вплив практики ЄСПЛ щодо принципу правової визначеності на висновки КСУ можна саме через аналіз тих основних елементів, які відображають сутність та значення даного принципу. Як вбачається з попередніх розділів елементами принципу правової визначеності слугують: ясність закону, тобто чітке, зрозуміле та не двозначне формулювання норм; повага до легітимних очікувань, тобто своєрідна передбачуваність застосування правових норм; остаточність судових рішень, тобто впевненість особи у виконанні судового рішення та неухильної дії *-res judicata*.

Окрім дослідження позицій Конституційного Суду України щодо розуміння принципу правової визначеності, не менш важливим є також аналіз практичного застосування даного принципу в рамках національного судочинства, а саме в рішеннях Верховного Суду як суду загальної юрисдикції.

Якщо розглядати принцип правової визначеності в рамках здійснення правосуддя, то варто розуміти, що невід'ємною складовою цього принципу виступатиме відносна єдність судової практики. Безперечно, диференційовані підходи судів до розв'язання аналогічних справ можуть спричинити порушення легітимних очікувань осіб, які шукають захисту прав у суді.

Відповідно до ч. 2 ст. 17 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» найвищим судом в системі судоустрою є Верховний Суд. Згідно зі ст. 36 цього ж Закону Верховний Суд забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

Позиції Верховного Суду щодо розуміння та формування якісного функціонування принципу правової визначеності відображені в справах № 216/3521/16-ц, № 521/2816/15-ц, № 700/670/16-ц.

Отже, практика Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ) має суттєвий вплив на застосування принципу правової визначеності у національному судовому процесі. Цей принцип є ключовим для забезпечення стабільності та передбачуваності правових норм, що, в свою чергу, сприяє захисту прав людини. Рішення ЄСПЛ щодо застосування принципу правової визначеності допомагають роз'яснити та уточнити зміст правових норм, що може зменшити простір для судових помилок і свавільних рішень. В Україні, враховуючи рекомендації ЄСПЛ, суди повинні адаптувати свої рішення відповідно до європейських стандартів, щоб уникнути невизначеності у правозастосуванні. У результаті інтеграція прецедентної практики ЄСПЛ в національний судовий процес може підвищити рівень захисту прав особи та забезпечити справедливість в процесу судового розгляду.

ВИСНОВКИ

Принцип правової визначеності пройшов значну еволюцію, що почалась із ранніх форм римського права, де зміна законодавчих актів була заборонена без достатніх на то підстав. У середньовічній Європі цей принцип набув більш конкретних юридичних форм через протоконституційні документи: Велика хартія вольностей 1215 року, що встановила обмеження влади і захист прав індивідів. Під час епохи Просвітництва філософи, зокрема Ш. Монтеск'є, розвинули ідею правової визначеності, підкреслюючи важливість стабільного правового порядку для забезпечення свободи і безпеки громадян. На сьогодні принцип правової визначеності слугує основою верховенства права, надаючи правовим системам чіткість і передбачуваність, що є надзвичайно важливим у сучасних умовах змін.

Принцип правової визначеності є ключовим елементом правової системи, що забезпечує її стабільність і передбачуваність. Його суть полягає в тому, що правові норми повинні бути чіткими, зрозумілими та стабільними, щоб гарантувати справедливий захист прав та законних очікувань громадян. Важливість цього принципу репрезентується в загальних принципах права: законність і справедливість: законність вимагає дотримання норм, а справедливість передбачає їх справедливе застосування. Принцип правової визначеності підтримує ці основоположні принципи, запобігаючи свавільному трактуванню норм і забезпечуючи передбачуваність правових рішень. Таким чином, правова визначеність є невід'ємною рисою юридичної системи, що сприяє довірі до правової системи та підвищує ефективність правозастосування.

«Якість закону» є важливим аспектом правової визначеності в практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Суд наполягає на тому, щоб закони були достатньо чіткими, доступними та передбачуваними, що дозволяє громадянам усвідомлювати свої права та обов'язки. Висока якість

закону сприяє забезпеченню справедливого судочинства та захисту прав людини. ЄСПЛ неодноразово акцентував увагу на тому, що неясні або нечіткі норми можуть призвести до зловживань і, як наслідок, порушити принцип правової визначеності. Отже, якісний закон є ключовим чинником для дотримання прав людини та верховенства права в демократичних суспільствах. Вимоги до якості закону також допомагають формувати довіру громадян до правової системи та держави загалом.

Легітимні очікування теж є важливою складовою принципу правової визначеності, що підкреслюється практикою Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ). Суд вважає, що особи мають право сподіватися, що адміністративні рішення, які надають їм певні права, не можуть бути безпідставно змінені або скасовані, що захищає громадян від свавільних дій держави та сприяє довірі до правової системи. У своїх рішеннях ЄСПЛ визнає, що легітимні очікування базуються на стабільності та передбачуваності норм, що регулюють суспільні відносини. Суд також зазначає, що якщо особа може обґрунтовано покладатися на певну практику або законодавство, зміна таких умов повинна бути обґрунтованою та відповідати принципам правової держави. Таким чином, принцип захисту легітимних очікувань відіграє ключову роль у забезпеченні правової визначеності та справедливості в процесах, що регулюють права і свободи людини.

Остаточність судових рішень також є основним елементом правової визначеності в практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Цей принцип гарантує сторонам впевненість у тому, що рішення суду є остаточними та обов'язковими, що сприяє стабільності правової системи. ЄСПЛ підкреслює важливість дотримання остаточності рішень, оскільки це захищає права осіб і забезпечує їх правову безпеку. Принцип *res judicata* обмежує можливість повторного розгляду справ, що запобігає затягуванню процесів і зменшує ризик зловживання з боку учасників. Таким чином, остаточність судових рішень не тільки служить захистом прав особи, але й є

важливим механізмом підтримки довіри до судової системи та її ефективності.

Практика Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ) має значний вплив на реалізацію принципу правової визначеності в національному судочинстві. Цей принцип є важливим для забезпечення стабільності та передбачуваності правових норм, що, в свою чергу, сприяє захисту прав людини.

В процесі формування позиції щодо тлумачення принципу правової визначеності КСУ сформував сталу думку, що правову визначеність, варто розуміти через такі елементи: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; наявність у особи права мати змогу передбачати, по-перше, відносну стабільність законодавства, а, по-друге, юридичні наслідки своїх дій.

Рішення ЄСПЛ в контексті розуміння принципу правової визначеності, допомагають роз'яснити та уточнити зміст правових норм, що може зменшити ймовірність судових помилок і свавільних рішень. В Україні суди повинні враховувати рекомендації ЄСПЛ і адаптувати свої рішення відповідно до європейських стандартів, щоб уникнути невизначеності в правозастосуванні. Таким чином, інтеграція практики ЄСПЛ щодо принципу правової визначеності в національний судовий процес може підвищити рівень захисту прав особи, забезпечити справедливість під час судового розгляду, створити всі необхідні умови для ефективного застосування права на доступ до суду, а також організувати необхідні механізми для впевненості особи в тих чи інших юридичних наслідках своїх дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Колодій А.М. Принципи права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
2. Колесніченко В. В. Принципи права Європейського Союзу: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2010. 22 с.
3. Омельченко А. Основні історичні етапи формування принципу правової визначеності. *Наукові записки*. 2023. Вип. 15. С. 278–283. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/download/379/390> .
4. Bruno L. Freedom and the Law. 2008. 308 p. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/kemp-freedom-and-the-law-lf-ed>.
5. Панкратова В. Принцип правової визначеності: загальнотеоретична характеристика: монографія. 2016. 185 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/df778ce-2456-4956-a432-5093f10f629f/content>.
6. Закони Дванадцяти (XII) таблиць. *Історик*. 8 січня 2024. URL: https://historian.in.ua/%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D1%86%D1%8F%D1%82%D0%B8-xii-%D1%82%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8C/#google_vignette.
7. Гаврік Р. О. Законна сила судових рішень у цивільних справах : автореф. дис. ...канд. юрид. наук, 12.00.03. Київ. 2011. 20 с.
8. Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень: навч. посібник. Київ: Атіка, 2005. 560 с.
9. Матвеева Ю. Принцип правової визначеності: історичні підходи та сучасне розуміння. *Наукові записки НаУКМА*. 2011. Т. 116. С. 29–31. URL:

- <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b0f56d25-19af-41a9-a0b3-26e35da44b42/content>.
10. Бурдоносова М.А. Генеза справедливості як основоположного принципу права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 2. С. 4–7.
 11. Montesquieu S. *De l'Esprit des loix*. 1748. 604 p.
 12. Reynolds P. Legitimate Expectations and the Protection of Trust in Public Officials. *Public Law*. 2011. P. 330–352.
 13. Юхимюк О. Еволюція системи загальних принципів права Європейського Союзу. *Історико-правовий часопис*. 2016. №1 (7). С. 53–57. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/10819/1/%d1%8e%d1%85%d0%b8%d0%bc%d1%8e%d0%ba.pdf>.
 14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпунктів 3.5, 3.6 пункту 3 статті 3 «Прикінцеві положення» Закону України «Про Митний тариф України», абзацу восьмого частини другої статті – Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» (справа про тимчасову надбавку до діючих ставок ввізного мита), 23 червня 2009 р., № 15-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-09#Text>.
 15. Щербанюк О. В., Бзова Л. Г. Застосування принципу юридичної визначеності при розгляді адміністративних справ. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Вип. 70. С. 364–367. URL: <https://alenpanov.org.ua/filelib/sou/202303031122340334.pdf#page=364> .
 16. Приймак А. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти. *Наукові записки національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2010. Т. 103: Юридичні науки. С. 53–55.
 17. Report on the Rule of Law: Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011). Study No. 512/2009. CDL-AD(2011)003rev URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e)

18. Hayek, F.A. (1944/1972) *The Road to Serfdom*, London and New York URL: https://ctheory.sitehost.iu.edu/img/Hayek_The_Road_to_Serfdom.pdf
19. Познер Річард А. Проблеми юриспруденції; пер. з англ. Київ: Акта, 2004. 488 с.
20. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу [пер. з англ.]. Київ: Знання КОО, 2002. С. 104–110.
21. Кравцова Т. Правова визначеність: основні принципи та практика Європейського суду. *ЮрЛіга*. 11 червня 2019 року. URL : https://www.asterslaw.com/ua/press_center/publications/legal_certainty_the_basic_principles_and_practice_of_the_european_court/
22. Чуб О. Багатоаспектність принципу правової визначеності щодо сучасних конституційно-правових відносин. *Форум права*. 2017. Вип. 4. С. 59.
23. Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova. 2001. П. 108.
24. Головатий С. П. Верховенство права: у 3 кн. Київ: Фенікс, 2006. Кн. 1: від ідеї – до доктрини. 624 с.
25. Ciongary E. Constitutional Law connotations of Legal Certainty in the Rule of Law. *Fiat Iustitia*. 2016. № 1. P. 43–50.
26. Gribnau H. E. Legal certainty and Tax Legislation in the Netherlands Fundamental Legal Principles as Checks on Legislative Power: a case study. *Utrecht Law Review*. 2013. Is. 2. Vol. 9. P. 53–74.
27. Мельник А. Техніко-юридичний аспект якості закону. *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 38–43. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/4_2018/part_1/9.pdf.
28. Легін Л. Поняття та критерії якості закону: проблеми визначення. Міжнародне право. *Філософія права*. 2016. С. 197–204. URL: <https://scholar.archive.org/work/fy73knjuybevdbypqlmq7gxmu4/access/wayback/http://plaw.nlu.edu.ua/article/download/60938/62284>.
29. Артикуца Н. Якість закону як соціальна цінність. *Людина і закон: публічно-правовий вимір*. 2011. С. 28–30. URL:

<https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/a2e68057-4978-4bf9-91a5-f4ade53cb04d/download> .

30. Стащенко А. Про науково-теоретичні проблеми якості закону як основи його ефективності. *Теорія держави і права*. 2009. № 11. С. 23–27. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15791/06-Staschenko.pdf>.
31. Мельник А. Якість як принципова вимога дієвого закону. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 396–399. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63884/85-Melnik.pdf?sequence=1>.
32. Дудар С. Критерії якості закону: проблема доктринального визначення в аспекті правової інтеграції України та ЄС. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 23–26. URL: http://www.irbis-nbuiv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuiv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Chkup_2015_1_6.pdf.
33. Драч Д., Михайліна Т. Поняття, сутність та значення якості закону. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Том 1 / Ред. кол. Хаджинов І. В. (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. Вип. 12. Т. 1. С. 56–60. URL: <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/8502/8501#page=56>.
34. Костюк Н. Принцип справедливості в правозастосуванні. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 6. С. 5–13.
35. Рішення ЄСПЛ від 24 квітня 1990 р. у справі «Круслен проти Франції» (Kruslin v France), заява № 11801/85. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO0652>.
36. Рішення ЄСПЛ від 9 січня 2013 р. у справі «Олександр Волков проти України» (OleNsandr VolNov v. UNraine), заява № 21722/11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text.
37. Cantoni v. France (Application № 17862/91), § 29. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-125367%22%5D%7D>.

38. Korbely v. Hungary (Application № 9174/02) [GC], § 75. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-193135&filename=CASE%20OF%20KORBELY%20v.%20HUNGARY%20%E2%80%93%20Russian%20translation%20summary%20by%20Development%20of%20Legal%20Systems%20Publ.%20Co%20.pdf>.
39. Юдківська Г. Ю. Якість закону як елемент принципу юридичної визначеності. *Слово Національної школи суддів України*. 2021. № 5. С. 16–23.
40. Цувіна Т. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. Вип. 4. С. 373–379. URL: https://kup.edu.ua/doc/chasopis/chasopis_2019_4.pdf#page=373.
41. Олійник О.С. Принципи кримінального права у світлі практики ЄСПЛ. *Право і суспільство*. 2019. № 4. С. 254–260.
42. Фернандес Мартінес проти Іспанії [ВП], заява № 56030/07, 12 червня 2014 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf>
43. Маестрі проти Італії, скарга № 39748/98, 17 лютого 2004 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf>
44. Бойко А. Якість правового регулювання відповідно до правових позицій Європейського суду з прав людини. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2019. № 3. С. 7–12. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/eng/journals/2019/3_2019/4.pdf.
45. Пухтецька А. Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства. *Вісник НАН України*. 2010. № 3. С. 33–43.
46. Connal C. Legitimate expectation as a ground for judicial review. *Pinsent Masons*. Jun 16, 2017. URL: <https://www.pinsentmasons.com/out-law/analysis/legitimate-expectation-as-a-ground-for-judicial-review->.
47. Поліводський О. Принцип легітимних очікувань в екологічних і земельних спорах. Практика Європейського суду з прав людини та судів України: проблеми застосування і шляхи вирішення. *Міжнародний судовий*

форум: «Судовий захист природного довкілля та екологічних прав» (м. Київ, 7 листопада 2019 року) : Збірник матеріалів. Київ, 2019. 192 с.

48. Солоткий С. Онтологічний зміст легітимних очікувань у контексті конституційно-правового захисту прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 171–179. URL: <https://philosophy.naiu.kiev.ua/index.php/philosophy/article/view/1558/1550>.

49. Сидорук С., Рижук І. Правова визначеність та легітимні очікування як складові верховенства права. *Наука і молодь у XXI сторіччі* : збірник матеріалів IX Міжнародної молодіжної науково-практичної інтернетконференції (м. Полтава, 30 листопада 2023 року). Полтава : ПУЕТ, 2023. С. 788–790. URL:

<http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/13367/1/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0%D1%96%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D1%8C%D1%83%D0%A5%D0%A5%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D1%87%D1%96%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B2%D0%86%D0%A5%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%97.pdf#page=789> .

50. Forsyth Christopher. Legitimate expectations revised. *Judicial Review*. 2011. P. 429–443. URL: <https://adminlaw.org.uk/wp-content/uploads/sc-12-Christopher-Forsyth.doc>.

51. Орловський А., Щербанюк О. Принципи правової визначеності та легітимні очікування у практиці суду Європейського Союзу. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (27 жовтня 2023р., Чернівці)/ редкол.:О.В. Щербанюк та ін. Чернівці: 2023. С. 624–626. URL: https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/docs/zbirnyk_conf_27..pdf#page=624 .

52. Case of Oneryildiz v. Turkey: decision of the European Court of Human Rights, 30.11.2004, № 48939/99. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-67614%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-67614%22]}).
53. Харитонов Є. О. Правомірні очікування та інтерес. *Цивільне право і процес: витоки, здобутки та перспективи розвитку*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18–19 груд. 2020 р.) : у 2 ч. / Київ. регіонал. центр Нац. акад. правових наук України. Київ, 2020. Ч. 1. С. 43–46.
54. Сокурєнко В. Легітимні очікування як об'єкт цивільних прав і судового захисту за практикою ЄСПЛ. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп.учасників наук.-практ. конф., присвяч. 96-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (Харків, 21 травня 2021 р.). 2021. С. 74–76. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7aacbf57-8667-449d-b62c-5cf099e306ff/content> .
55. Фулей Т. Захист соціальних прав Європейським Судом з прав людини: алгоритм розгляду та сучасні тенденції. *III Міжнародна науково-практична конференція «Соціальні права та їх захист адміністративним судом»*. 4 вересня 2020 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Fulej_prezent.pdf.
56. Case of Sine Tsaggarakis A.E.E. v. Greece: decision of the European Court of Human Rights, 23.05.2019, № 17257/13. (2019). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=003-6412893-8424605&filename=Judgment%20Sine%20Tsaggarakis%20A.E.E.%20v.%20Greece%20-%20Conflicting%20case-law%20within%20the%20Greek%20Supreme%20Administrative%20Court%20.pdf>
57. Case 70/74 Commission of the European Communities v Consil of the European Communities. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61974CJ0070>.

58. Lang T. J. Legal Certainty and Legitimate Expectations as General Principles of Law. *General Principles of Euro-pean Community Law: reports from a conference in Malmo, 27–28 August 1999, organized by the Swedish Net-work for European Legal Studies and the Faculty of Law, University of Lund / Ed. by U. Bernitz and J. Nergelius.* The Hague : Kluwer Law International, 2000. P. 163–184.
59. Жаровська І.М. Доступність права: теоретико-правові проблеми: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2006. С. 11.
60. Jamali A., Faix M. The application of the doctrine of res judicata in the context of the African Court on Human and Peoples’ Rights: analysis of the court’s decisions in The Gombert and Dexter cases. *Comparative Law Review*. 2021. No. 27. P. 235–253.
61. Гуйван П. Д. Res judicata як елемент справедливого судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 360-364. С. 362.
62. Братель О. Г., Білянська Н. В. Остаточність судового рішення в цивільній справі в контексті вичерпності національних засобів юридичного захисту. *Науковий вісник публічного та приватного прав*. 2020. Випуск 2. С. 50-56.
63. Гаврік Р. О. Законна сила судових рішень у цивільних справах : автореф. дис. ...канд. юрид. наук, 12.00.03. Київ. 2011. 20 с.
64. Трегубов Е. Право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2010. № 1. С. 358–363. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2010_1_58.pdf.
65. Матат Ю. Право на доступ до суду: європейська традиція та проблеми забезпечення в Україні. *National Law Journal: Teory And Practice*. 2017. С. 19–23. URL: https://ibn.idsi.md/vizualizare_articol/59481.
66. Дудіков А. Практика Європейського суду з прав людини як засіб запобігання та усунення судової помилки у правозастосуванні. *Правова*

держава. 2023. Вип. 34. С. 748–758. URL: <http://jnas.nbuiv.gov.ua/article/UJRN-0001449273>.

67. Колдов Є. О. Елементи принципу *res judicata* у цивільному судочинстві у практиці ЄСПЛ. *Право і суспільство*. 2021. № 5. С. 65–73.

68. Пільков К. Значення *res judicata* рішень Європейського суду з прав людини у національних судових процесах. *Модернізація вітчизняної правової системи в умовах світової інтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 23-24 червня 2022 р. / за заг. ред. Б.Р. Стецюка. Кропивницький : ЛА НАУ, 2022. С. 281–282. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/549/Pilkov_2022_E_CtHR_res_judicata.pdf?sequence=1 .

69. Цувіна Т. А. Принцип *res judicata* у цивільному судочинстві. Підприємство, господарство і право. 2019. № 9. С. 38–44.

70. Headnotes to the Order of the Second Senate of 14 October 2004. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2004/10/rs20041014_2bvr148104en.html#:~:text=HomepageDecisions%20Order%20of%2014%20October%202004%20%2D%202%20BvR%201481%2F04&text=Both%20a%20failure%20to%20consider,of%20the%20rule%20of%20law..

71. Мігашко В. Вплив практики Європейського суду з прав людини на розвиток судової практики в Україні. *Молодий вчений*. 2019. № 2 (66). С. 184–188. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/2937/2909>.

72. Ефективність рішень Європейського суду з прав людини, або справи, розглянуті з 1959 по 1998 рік (Effects of Judgments or Cases 1959-1998). URL: <http://www.eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=112> .

73. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 року № 2136-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення 20.10.2024 р.).

74. Висновок Конституційного суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України «Про внесення змін до статті 46 Конституції України»

вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до статті 46 Конституції України) від 2 червня 1999 року № 2-в/99 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002v710-99#Text> .

75. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text> .

76. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Багінського Артема Олександровича щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 14-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про адміністративну відповідальність у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху) від 22 грудня 2010 року № 23-рп/2010 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-10#Text> .

77. Марчук Р., Савчин М. Принцип правової визначеності в діяльності Конституційного Суду України. Вибори та демократія. 2008. № 4 (18). С. 35-42., с. 40.

78. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII "Прикінцеві положення" Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26.12.2011 року № 20-рп/2011 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11#Text> .

79. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, третьої, четвертої статті 219 Регламенту Верховної Ради України від 1 квітня 2008 року № 4-рп URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-08#Text> .

80. Чуб О. Багатоаспектність принципу правової визначеності щодо сучасних конституційно-правових відносин. *Форум права*. 2017. Вип. 4. С. 59–68. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2017_4_11.pdf.
81. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень розділу I, пункту 2 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213-VIII від 23 січня 2020 року № 1-p/2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-20> .
82. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Плескач Ганни Григорівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису частини першої статті 459 Кримінального процесуального кодексу України від 10.04.2024 № 3-37/2022(75/22) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-24#Text> (дата звернення 26.10.2024).
83. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України „Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів“ від 20.06.2019 року № 6-p/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text> (дата звернення: 25.11.2023).
84. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> .
85. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного суду про передачу на розгляд Великій Палаті Верховного суду від 13.11.2019 в справі

№ 216/3521/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85678980> (дата звернення 20.10.2024 р.).

86. Рішення Житомирського районного суду Житомирської області від 05.02.2024 р. по справі № 278/4575/23 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116829464> (дата звернення: 20.10.2024 р.).

87. Постанова Верховного Суду від 16.10.2024 по справі № 991/366/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122603154> (дата звернення 20.10.2024 р.).

88. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 13.05.2020 р. по справі № 700/670/16-ц URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89508952> (дата звернення: 20.10.2024 р.).

89. Окрема думка від 09.06.2022 Верховного Суду Великої Палати «Про недотримання норм етики і моралі» URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105482347> (дата звернення: 20.10.2024 р.).

90. Ухвала Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 12.05.2021 р. по справі № 663/267/19 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97005607> (дата звернення 20.11.2024 р.).